

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ ΚΣΤ' • ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 184 • ΜΑΡΤΙΟΣ - ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2003 • ΑΔΑΡ 6' - ΝΙΣΑΝ 5763

Μπορούμε να απορρίψουμε την Παλαιά Διαθήκη;

Του Καθηγητή κ. Ν.Β. ΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΑΤΑ ΚΑΙΡΟΥΣ, από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες μάλιστα, αμφισβητείται η χρησιμότητα της Παλαιάς Διαθήκης ως κειμένου που κατά τους επικριτές της περιγράφει την ιστορία του ισραηλτικού λαού. Σε τέσσερις άξονες κινούνται τα επιχειρήματα των αμφισβητούντων, κάποιον εκ των οποίων προχωρούν ένα βήμα παραπέρα και ζητούν την «αποβολή» της Παλαιάς Διαθήκης από τα εκκλησιαστικά κείμενα.

ΚΑΤΑ ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ πληθαίνουν οι φωνές στη χώρα μας οι οποίες διατυπώνουν απαξιωτικές έως και προσβλητικές κρίσεις για την Παλαιά Διαθήκη (ΠΔ) και απαιτούν την αποβολή της όχι μόνο από τα σχολεία μας αλλά και από την ίδια την Εκκλησία. Το φαινόμενο, ωστόσο, δεν είναι νέο. Στα νεότερα χρόνια η ΠΔ αμφισβητήθηκε αρχικά από ορισμένους προτεστάντες θεολόγους, όπως τον Ad. Hamack και τον Fr. Delizech και στη συνέχεια από τους λεγόμενους «Γερμανούς χριστιανούς» που τάχθηκαν στο πλευρό του Χίτλερ.

Αλλά η πρώτη αμφισβήτηση της ΠΔ είναι πολύ παλαιότερη. Διατυπώθηκε ήδη κατά το β' μ.Χ. αιώνα από τον αιρετικό Μαρκιανό. Η νεοπαγής τότε Εκκλησία τον αφορίσε. Και τον αφορίσε όχι μόνο για τις γνωστικές του ιδέες, αλλά και διότι απέρριπτε την ΠΔ.

Η Εκκλησία είχε σοβαρούς λόγους που άμπεριέλαβε την ΠΔ στην Αγία Γραφή ως το πρώτο μέρος της. Οι κυριότεροι από αυτούς είναι: α. Δηηγείται την ιστορία της λυτρώσεως, η οποία κορυφώνεται στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού, β. Ήταν η Βίβλος που χρησιμοποίησε ο ίδιος ο Ιησούς και ακολουθώς οι Απόστολοι και η αρχέγονη Εκκλησία. Και γ. Η Εκκλησία γνώριζε ότι η γνώση της ΠΔ αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της Καινής Διαθήκης, αφού η ΠΔ αποτελεί την προϊστορία της χριστιανικής πίστωσης.

Οι επικριτές της Παλαιάς Διαθήκης, παλαιότεροι και νεότεροι, αγνοούν τους σοβαρούς αυτούς λόγους και επιμένουν στην απόρριψή της. Τα κυριότερα επιχειρήματα δε που προβάλλουν, προκειμένου να στηρίξουν τη θέση τους, είναι τα εξής: Πρώτον, υποστηρίζουν ότι η ΠΔ αποτελεί την ιστορία του Ισραήλ και συνεπώς εμείς δεν έχουμε κανένα λόγο να τη διδάσκουμε στα παιδιά μας. Δεύτερον, ισχυρίζονται ότι ο Θεός της ΠΔ χαρακτηρίζεται από τόσο μεγάλη σκληρότητα ώστε έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το Θεό της αγάπης της Καινής Διαθήκης. Τρίτον, υποστηρίζουν ότι στις διηγήσεις της ΠΔ υπάρχουν διάφορες υπερβολές ή παραμύθια, που προσβάλλουν τη νοημοσύνη μας. Και τέταρτον, επισημαίνουν ότι στα κείμενα της ΠΔ γίνεται λόγος για διάφορες ανήθικες πράξεις, όπως μοιχειές, αιμομιξίες, φόνους,

ψεύδη και άλλα παρόμοια, τα οποία καθιστούν την ανάγνωση ή τη διδασκαλία της αντιπαιδαγωγική και επιζήμια κυρίως για τους νέους.

Ας δούμε ένα προς ένα τα επιχειρήματα αυτά.

ΣΕ Ο,ΤΙ ΑΦΟΡΑ ΣΤΟ ΠΡΩΤΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι η ΠΔ αποτελεί την ιστορία του Ισραήλ. Παράλληλα, κανείς, επίσης, δεν μπορεί να αρνηθεί ότι η ΠΔ διασώζει πολύτιμα ιστορικά στοιχεία και για τους γειτονικούς με το Ισραήλ λαούς και ιδιαίτερα για τους Ασυρίους, τους Αιγυπτίους, τους Βαβυλωνίους, τους Πέρσες και τους Έλληνες.

Όμως η ΠΔ δεν είναι μόνο αυτό. Εκείνο που κυρίως ενδιαφέρει τους ιερούς συγγραφείς δεν είναι η ιστορία του Ισραήλ καθεαυτή αλλά η «ιερή ιστορία», δηλαδή η ιστορία της σωτηρίας.

ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ, κατά το οποίο ο Θεός της ΠΔ είναι ένας σκληρός Θεός, που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το Θεό της αγάπης της Καινής Διαθήκης, είναι ως ένα βαθμό ορθό. Γιατί είναι αλήθεια, ότι ο Θεός της ΠΔ είναι ο άγρυπνος φρουρός της Δικαιοσύνης, ο αδέκαστος και φοβερός κριτής, που κρίνει τον καθένα κατά τα έργα του. Παράλληλα όμως δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι ο ίδιος αυτός Θεός είναι εκείνος που δίδει τις Δέκα Εντολές στο Μωϋσή, βρίσκει πίσω από το υψηλό ηθικό κήρυγμα των προφητών και είναι, ακόμη, εκείνος που διδάσκει την αγάπη προς το Θεό (Δευτ. 6,6) και τον πλησίον (Λευτ. 19,18), που θα κηρυχθεί με τη μορφή της Διπλής Εντολής και σε όλη της την πληρότητα από τον Ιησού. Άρα εδώ έχουμε να κάνουμε με ένα ηθικό μονοθεϊσμό, που είναι μοναδικός για τις περι Θεού αντιλήψεις της εποχής εκείνης.

ΤΟ ΤΡΙΤΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ έχει να κάνει με τον ισχυρισμό ότι στις διηγήσεις της ΠΔ περιέχονται υπερβολές που δεν είναι παρά παραμύθια, που αδικούν τη νοημοσύνη των αναγνωστών της. Και είναι αλήθεια ότι στην ΠΔ υπάρχουν κάποιες υπερβολές. Είναι όμως λάθος να χαρακτηρίζονται παραμύθια.

Για να αποφευχθούν τέτοιες εσφαλμένες προσεγγίσεις, πρέπει κανείς να έχει υπόψη του ότι τα βιβλία της ΠΔ έχουν την ιδιότητα τους.

Ένα βασικό χαρακτηριστικό των κειμένων αυτών είναι ότι έχουν γραφτεί σε γλώσσα εικονική. Μια γλώσσα δηλαδή που περιγράφει πράγματα, γεγονότα και έννοιες με ποιητικές εικόνες. Πράγμα που σημαίνει ότι θα ήταν λάθος να πάρει κανείς κατά λέξη κείμενα, τα οποία έχουν γραφτεί με γλώσσα εικονική.

ΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΑΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ, ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ αναφέρεται στις ανήθικες πράξεις που συναντούμε στις διηγή-

Συνέχεια στη σελ. 26

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Τικ, ξύλινη θήκη της Τορά, Ιωάννινα, 19ος αιώνας. (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος).

Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων και η ιστορία της

Του κ. ΓΙΑΝΝΗ Κ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

Λέγεται ότι η γιαννιωτοεβραϊκή κοινότητα είναι μια από τις αρχαιότερες κοινότητες της εβραϊκής διασποράς. Για το πότε πρωτοβρέθηκαν οι εβραίοι στα Γιάννινα είναι ένα μυστήριο, που χάνεται στα βάθη της ιστορίας. Μέσα από τα ερείπια των 70 ηπειρωτικών πόλεων που κατέστρεψε ολοσχερώς ο Ρωμαίος ανθύπατος Αιμίλιος Παύλος το 168 π.Χ. ξεπήδησαν αργότερα οι πρώτες παλαιοχριστιανικές πόλεις, όπως η Νικόπολη, η Φωτική, η Εύροια, η Δωδώνη.

Αποψη της εβραϊκής συνοικίας.

Η πρώτη εγκατάσταση των Εβραίων στα Γιάννινα

Αν ανατρέξει κανείς στην προς Τίτον επιστολή του Αποστόλου Παύλου (κεφ.3, παρ.9, 12: Όταν πέμψω Αρτεμάν προς σε ή Τυχικόν, σπούδασον ελθείν προς με εις Νικόπολιν εκεί γαρ κέκρικα παραχειμάσαι) θα συμπεράνει ότι εβραίοι της διασποράς, από τον καιρό της ρωμαϊκής κατάκτησης ακόμα πρέπει να υπήρχαν στην πρωτοχριστιανική Νικόπολη.

Κατά συνέπεια με τη δημιουργία του κάστρου της πόλης των Ιωαννίνων τους πρώτους αιώνες της βυζαντινής αυτοκρατορίας και την ολοένα αυξανόμενη στρατηγική σημασία του μετά τις επιδρομές των σλάβων στην Ήπειρο τον 7ο, 8ο και 9ο μ.Χ. αιώνα, φαίνεται ότι και εβραίοι - ρωμαίοι υπήκοοι (υπήκοοι αρχικά της ρωμαϊκής και στη συνέχεια της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας) επιδίωξαν να γνωρίσουν την ασφάλεια που τους παρείχε το κάστρο και εγκαταστάθηκαν τελικά στα Γιάννινα.

Έτσι εξηγείται και η ύπαρξη χρυσόβουλου του

10ου αιώνα, που όριζε ότι μπορούν να εγκατασταθούν Ιουδαίοι στο κάστρο και να ζήσουν μαζί με τους Ιωαννίνες χριστιανούς. Η εβραϊκή συναγωγή στο Κάστρο, από μια παλιά επιγραφή της, χρονολογείται από τον 10ο μ.Χ. αιώνα και δημιουργήθηκε για τις ανάγκες των εβραίων - ρωμαίων υπηκόων, οι οποίοι και ονομάζονταν ρωμανιώτες.

Μετά τη μαζική εγκατάσταση των ρωμανιωτών εβραίων στο κάστρο, το προνόμιο της μόνιμης εγκατάστασης και ασφαλούς παραμονής μέσα σ' αυτό παρέμεινε κυρίως για τους πλούσιους - πλούτοντες χριστιανούς γιαννιώτες. Αυτό ίσχυε μέχρι την εκδήλωση του αποτυχημένου κινήματος του Διονυσίου Φιλοσόφου στις 11 Σεπτεμβρίου 1611, οπότε εκδιώχθηκαν από το Κάστρο όλοι οι πλούσιοι χριστιανοί γιαννιώτες και γκερεμιστηκαν οι εκκλησίες ή κτίστηκαν στις θέσεις τους τζαμιά. Εκτός από τους ρωμανιώτες εβραίους και τους εξισλαμισθέντες χριστιανούς άρχοντες τιμαριούχους - τους αποκαλούμενους τουρκογιαννιώτες - που συνέχισαν να παραμένουν σ' αυτό, εγκαταστάθηκαν και τουρκοί αξιωματούχοι κι έτσι το Κάστρο έπαψε να είναι χριστιανικό.

Το Κάστρο ήταν το φρούριο της περιοχής. Για καλ-

λίτερη ασφάλεια είχε κατασκευαστεί περιμετρική τάφρος γύρω τους, που ενωνόταν με τη λίμνη κι έτσι έδινε την εντύπωση νησίδας μέσα στο λεκανοπέδιο. Για να μπει κάποιος μέσα σ' αυτό έπρεπε να κατεβούν οι κρεμαστές γέφυρες και να ανοίξουν οι βαριές πόρτες του. Η περιμετρική τάφρος υπήρχε και κατά την απελευθέρωση της πόλης το 1913.

Οι νιόφερτοι εβραίοι (αρκετοί ισπανοεβραίοι σεφραδίτες που εκδιώχθηκαν από την Ισπανία το 1492 από τον Φερδινάνδο και την Ισαβέλλα επειδή δεν δέχτηκαν να γίνουν καθολικοί, καθώς και κάμποσοι ισιλιάνοι εβραίοι), ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στα Γιάννινα έξω από το κάστρο, στην περιοχή γύρω από το σημερινό Κουρμανιό, όπου δημιούργησαν τις εβραϊκές συνοικίες.

Οι εβραϊκές συνοικίες

Η Μικρή Ρούγα (κι αυτή καθαρά εβραϊκή συνοικία) περιλάμβανε τις σημερινές οδούς Γιοσέφ Ελιγιά και Κουντουριώτου. Σ' αυτές τις δύο ρούγες έμεναν κυρίως οι πλούσιοι γιαννιωτοεβραίοι, ενώ στις διακλαδώσεις τους - που ακόμα και σήμερα παραμένουν μικρά γραφικά σοκάκια - ζούσαν εβραίοι με χαμηλότερα εισοδήματα.

Προς το τέλος της σημερινής οδού Γιοσέφ Ελιγιά (από την πλευρά της λίμνης κοντά στα παλιά Ψαράδικα) βρισκόταν και η εξωκαστρινή συναγωγή, η οποία γκρεμίστηκε και στη θέση της κατά την περίοδο 1968-70 περίπου κτίστηκε η εβραϊκή πολυκατοικία.

Την περίοδο της πολιορκίας των Γιαννίνων από τον Χουρσίτ πασά (1820 - 1822) ο Αλή - πασάς έκαψε την πόλη, για να δημιουργήσει αντιπερισπασμό στα σουλτανικά στρατεύματα και πολύς κόσμος έφυγε. Ανάμεσά τους και αρκετοί γιαννιωτοεβραίοι. Το 1869 ο Ρασήμ - πασάς καίει το εμπορικό κέντρο των Ιωαννίνων, προκειμένου να δημιουργήσει ευπρεπή αγορά (την οδό ανεξαρτησίας). Τότε ξενιτεύονται και πάλι αρκετοί γιαννιωτοεβραίοι. Το 1904 άρχισε να λειτουργεί στα Γιάννινα παράρτημα της Αλιάνς - Φρανσέζ (η Alliance Israelite Francaise), το οποίο λειτουργήσε σ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Για μεγάλο διάστημα στεγάστηκε στο κτίριο του ισραηλितικού δημοτικού σχολείου, το οποίο παραμένει στην ιδιοκτησία της ισραηλितικής κοινότητας στην οδό Νεοπτολέμου 8 (πάροδος της οδού Κουντουριώτου, η οποία βλέπει προς την κεντρική πύλη του κάστρου καταλήγοντας στη σημερινή πλατεία Νεομάρτυρος Γεωργίου - πρώην Κουρμανιό). Στην Αλιάνς - Φρανσέζ εκτός από τους γιαννιωτοεβραίους μάθαιναν γαλλικά

και πολλά γιαννιωτόπουλα δωρεάν. Εδώ στα Γιάννινα γεννήθηκε και έζησε το μεγαλύτερο διάστημα της σύντομης ζωής του ο γιαννιωτοεβραίος ποιητής Γιοσέφ Ελιγιά (1901-1931), ο οποίος δίδαξε και στο παράρτημα της Αλιάνς - Φρανσέζ.

Η Ισραηλितική Κοινότητα Ιωαννίνων

Η Ισραηλितική Κοινότητα Ιωαννίνων συστάθηκε με το αριθμ. 2456/23-7-1920 Β.Δ. Η γιαννιωτοεβραϊκή κοινότητα απαρτιζόταν από ανθρώπους όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Από επιστήμονες, σαράφηδες με γενικό αντικείμενο την εκμετάλλευση του χρήματος και τις πάσης φύσεως χρηματικές συναλλαγές, πλούσιους και μεσαίους εμπόρους, βιοτέχνες (παπλωματάδες, χαλκουργούς), κρεοπώλες, μπακάληδες, μανάβηδες, παλιατζήδες, ψιλικατζήδες, γυρολόγους, νερουλάδες, αχθοφόρους. Τον υπολογισμό του χρήματος μέχρι του σημείου να χαρακτηρίζονται ακόμα και σήμερα κλειστοί και σφιχτοχερήδες, οι γιαννιώτες πρέπει να τον έμαθαν καλά από τους γιαννιωτοεβραίους, οι οποίοι διακρίνονταν από παράδοση για τη σωστή διαχείριση του χρήματος. Χρηματοδοτούσαν κάθε είδους εμπορική δραστηριότητα με σκοπό το κέρδος και τον τόκο. Διατηρούσαν μαγαζιά με υφάσματα, γυαλικά - πορσελάνες, παλιατζιδικά. Επιπλέον είχαν απ' ευθείας εμπορικές συναλλαγές με τα εργοστάσια Αγγλίας - Γαλλίας με αποτέλεσμα να ελαχιστοποιούν τις προμήθειες των μεσαζόντων. Έτσι όσα παζάρια και αν έκανες μαζί τους, ο γιαννιωτοεβραίος είχε πάντοτε μεγάλα περιθώρια κέρδους. Την αγορά των Γιαννίνων μπορεί να πει κανείς ότι την ήλεγχαν οι γιαννιωτοεβραίοι σε σημαντικό βαθμό.

Η περίοδος της Ιταλογερμανικής Κατοχής

Την περίοδο της ιταλογερμανικής κατοχής οι μη εύποροι γιαννιωτοεβραίοι υπέφεραν και πείνασαν, όπως και ο υπόλοιπος κόσμος. Έτσι συστάθηκε επιτροπή απόρων ισραηλितών και ζήτησε από τον τότε Μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυριδώνα, τον Μάρτιο του 1942, οικονομική βοήθεια. Ο δεσπότης ανταποκρίθηκε στο αίτημά τους και τους διέθεσε από τα αποθέματα που διέθετε, ό,τι μπορούσε. Αυτό επιβεβαιώνεται από την ευχαριστήρια επιστολή με αριθμ. 61/11.6.1942 που απέστειλε η επιτροπή, στην οποία υποβάλλουν τις θερμότερες ευχαριστίες τους στον Μητροπολίτη για το στοργικό του ενδιαφέρον υπέρ των απόρων της ισραηλितικής κοινότητας και αναφέρουν: «Παρακαλούμεν θερμώς όπως συνεχίσετε την αμέριστην συνδρομήν σας γνωρίζοντας ταυτοχρόνως ότι εκ

του καταλόγου εκείνου, δηλαδή των 647 απόρων, είχαν παραλειφθεί πολυάριθμοι άποροι...»

Στην ελληνική αντίσταση δεν έλαβαν μέρος. Οι ελληνικές οργανώσεις του ΕΔΕΣ και του ΕΑΜ είχαν ζητήσει από τους γιαννιωτοεβραίους να βγούνε στα βουνά εναντίον των Γερμανών, όμως εκείνοι - εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις - δεν δεχτήκανε. Μέχρι την τελευταία στιγμή πίστευαν ότι θα γλιτώσουν δίνοντας στους Γερμανούς χρήματα, όπως έκαναν αρκετές φορές. Όμως γελάστηκαν. Δεν προβληματίστηκαν ούτε από το μάζεμα της πολύ μεγάλης εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης που προηγήθηκε του δικού τους έναν χρόνο πριν, για να ξεστρατίσουν στο ελληνικό αντάρτικο. Ίσως να οφείλεται στην πειθαρχία και την επιβολή που ασκούσε στα μέλη της γιαννιωτοεβραϊκής κοινότητας ο Μωϋσής Σαμουήλ Καμπελής, ο οποίος ήταν οικονομικά πανίσχυρος παράγοντας με θρησκευτική δύναμη και με βαρύνουσα γνώμη στα διάφορα ζητήματα της κοινότητας. Το 1942 ο Καμπελής ήταν πρόεδρος της και είναι το πρόσωπο που με χαρακτηριστικό τρόπο περιγράφει ο Δημήτρης Χατζής στο βιβλίο του «Το τέλος της μικρής μας πόλης» και στο διήγημα με τον τίτλο «Σαμπεθάϊ Καμπελής». Το σπίτι του Καμπελή βρισκόταν στην θέση όπου σήμερα στεγάζεται το Εργατικό Κέντρο.

Το Ολοκαύτωμα

Ετσι την παραμονή της γιορτής του Ευαγγελισμού, στις 24 Μαρτίου 1944, ένα υδροπλάνο έρχεται μέρα μεσημέρι και προσαράζει στη λίμνη την Ιωαννίνων, στην περιοχή της Σκάλας, δίπλα στα Ταμπάκια της Σιαράβας και φέρνει το μήνυμα να μαζέψουν τους γιαννιωτοεβραίους. Τρέχουν οι γιαννιώτες να δουν το υδροπλάνο και μαζί μ' αυτούς και οι γιαννιωτοεβραίοι, χωρίς να γνωρίζουν το σκοπό της αποστολής του. Το ίδιο βράδυ κι' ενώ έριχνε χιονόνερο μέχρι τα χαράματα της επόμενης μέρας, ξημερώματα Σαββάτου 4 η ώρα το πρωί, οι γερμανοί έχουν κιόλας μαζέψει 1800 γιαννιωτοεβραίους (τους καστρινούς στο στρατιωτικό νοσοκομείο που βρισκόνταν στο Ιτς-Καλέ και τους εξωκαστρινούς στην πλατεία Μαβίλη, στην περιοχή της λίμνης). Το πρωί του Ευαγγελισμού κάνει τσουχτερό κρύο και χιονίζει. Βάζουν τους γιαννιωτοεβραίους σε καμιόνια (φορτηγά) και μέσω Μετσόβου και Κατάρας τους μεταφέρουν στην Λάρισα. Εκεί μένουν οκτώ μέρες. Από την Λάρισα τους επιβιβάζουν σε βαγόνια και μετά από 10-12 ημερών διαδρομή με το τραίνο καταλήγουν στα στρατόπεδα του Άουσβιτς και του Μπιρκενάου της Πολωνίας.

Από τη μάζωξη αυτή γλιτώνουν κάποιοι γιαννιωτοεβραίοι κρεοπώλες, που έλειπαν σε χωριά σε αναζήτηση σφαχτών για τα μαγαζιά τους, ένας γιαννιωτοεβραίος έμπορος που έτυχε να βρίσκεται σε γιαννιώτη φίλο του εκείνο το βράδυ και μερικοί ανήσυχoi γιαννιωτοεβραίοι που κάτι υποψιάζονται και την τελευταία στιγμή απεγνωσμένα αναζητούν καταφύγιο σε γνωστούς τους γιαννιώτες. Αυτοί οι ελάχιστοι προωθούνται αργότερα από τις αντιστασιακές οργανώσεις για περισσότερη ασφάλεια στο βουνό.

Στις 5 Μαΐου 1944 αρχίζουν να απελευθερώνονται οι εβραίοι στη Γερμανία. Στα Γιάννινα δεν επέστρεψαν τελικά 1600 νοματαίοι. Μέσα στην ανέχεια και στην πείνα του 1944 αρκετοί γιαννιώτες βρίσκουν ευκαιρία και τολμούν να μπουν κρυφά τις νύχτες στα άδεια σπίτια των γιαννιωτοεβραίων, για να σπρώξουν απ' αυτά ό,τι μπορούν. Τρόφιμα, σερβίτσια, κουζίνα, ρούχα, καρέκλες. Ψάχνουν και για λίρες και κοσμήματα κάποιοι θαρραλέοι. Ειδικά όσων τα σπίτια ή τα μαγαζιά γειτονεύουν με εκείνα των γιαννιωτοεβραίων. Κάποιο βράδυ δύο γιαννιώτες, των οποίων τα μαγαζιά γειτονεύουν με το μαγαζί ενός γιαννιωτοεβραίου στην οδό Ανεξαρτησίας, από τη σκεπή τους μπαίνουν στη σκεπή κι' από κει στο μαγαζί του γιαννιωτοεβραίου και προσπαθούν να μεταφέρουν πράγματα, ένα κασόνι γλιστράει από τη σκεπή στο δρόμο, γίνεται θόρυβος και τους πιάνει η ελληνική αστυνομία. Το μαθαίνουν οι γερμανοί, πηγαίνουν και τους παίρνουν και για παραδειγματισμό και εκφοβισμό μαζί κρεμούν τους δύο γιαννιώτες σ' έναν πλάτανο στο Μώλο, εκεί που τελειώνει η σημερινή λεωφόρος Κων/νου Καραμανλή.

Πάντως οι γερμανοί πραγματοποιούσαν από καιρό σε καιρό διανομές από τα υπάρχοντα των εβραϊκών μαγαζιών (υφάσματα, γυαλικά κ.λ.π.) με τις συνήθεις διαδικασίες. Δηλαδή η κρατική επιτροπή έκανε απογραφή των υπαρχόντων στα μαγαζιά και τα μοίραζε σε γιαννιώτες.

Η επιστροφή όσων Εβραίων διεσώθησαν

Το 1946 στη Βουλή των Ελλήνων ψηφίστηκε ο αναγκαστικός νόμος με αριθμ. 846/1946, με τον οποίο ιδρύθηκε ο Ο.Π.Α.Ι.Ε. (Οργανισμός Περίθαλψης Αποκατάστασης Ισραηλιτών Ελλάδος) και έγινε Ν.Π.Δ.Δ. Από το 1946 μέχρι το 1956 διατέθηκαν μέχρι και σε Δ' βαθμού συγγενείας αντικείμενα και οικίες στους εβραίους, που είχαν την τύχη να διασωθούν και να επιστρέψουν στα Γιάννινα. Έγινε δηλαδή διαχείριση των περιουσιών για λογαριασμό των συγγενών τους. Οικιακά σκεύη, ραπτομηχανές, διάφορα αντικεί-

μένα που διασώθηκαν, διανεμήθηκαν σε άπορες οικογένειες της πόλης. Ειδική επιτροπή εγκατέστησε στα άδεια σπίτια των γιαννιωτοεβραίων ανταρτοπληκτους που κατέβαιναν από τα χωριά. Και αργότερα αρκετοί από αυτούς τα αγόρασαν με δημοπρασία από τον Ο.Π.Α.Ι.Ε., εφόσον δεν υπήρχαν μέχρι Δ' βαθμού συγγενείς γιαννιωτοεβραίων για να τα διεκδικήσουν.

Ιωάννινα 1947. Επιβιώντες του Ολοκαυτώματος στη Συναγωγή.

Με την απελευθέρωση επέστρεψαν στα Γιάννινα όσοι πρόλαβαν και κρύφτηκαν από τους γιαννιώτες και όσοι γλίτωσαν από τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως. Όμως τίποτα πια δεν ήταν όπως πριν. Έτσι αρκετοί από αυτούς πήραν την μεγάλη απόφαση να εγκατασταθούν στο νεοσύστατο κράτος του Ισραήλ. Άλλοι κατέληξαν στην Αθήνα, η οποία μετατράπηκε μεταπολεμικά σε κομβικό κέντρο διακίνησης του ελληνικού εμπορίου και πραγματικό χωνευτήρι της ελληνικής αστυφιλίας. Λίγοι απέμειναν στα Γιάννινα. Λίγοι μετρημένοι και με αξιόλογη παρουσία. Είναι οι τελευταίοι των μοϊκανών μιας ιστορικής κοινότητας, οι οποίοι έχουν ταυτίσει πια την ύπαρξή τους και το μέλλον τους με την τύχη των γιαννιωτών συμπατριωτών τους.

Η θέση των Εβραίων στην κοινωνία των Ιωαννίνων

Με τους γιαννιώτες συμπολίτες τους οι γιαννιωτοεβραίοι δεν είχαν ιδιαίτερα προβλήματα. Πάγια αρχή τους ήταν να μην προκαλούν κι' ούτε να διαφοροποιούνται στους τρόπους συμπεριφοράς από τους άλλους. Γι αυτό και στις διάφορες χώρες όπου ήταν εγκατεστημένοι οι εβραίοι μάθαιναν απαραίτητα τη ντόπια γλώσσα ή τη διάλεκτο. Τη μητρική τους γλώσσα - τα εβραϊκά - δεν την ήξεραν όλοι τους γραπτά. Αρκετοί ήταν κι εκείνοι που δεν ήξεραν να την μιλούν. Το μόνο όμως διακριτικό τους

γνώρισμα, που ήταν και ο συνδετικός τους κρίκος ήταν η θρησκεία. Ήταν ιουδαίοι και πίστευαν στον γιαχβέ. Ήταν φιλήσυχοι και καλοί οικογενειάρχες. Εδώ στα Γιάννινα αρκετές γνωριμίες είχαν αναπτυχθεί μεταξύ τους κι αντάλλασαν εθιμοτυπικές επισκέψεις στις ονομαστικές γιορτές εβραίοι και χριστιανοί.

Κάθε Σεπτέμβριο «έβγαζαν την Παλιά» και προσκαλούσαν οι γιαννιωτοεβραίοι γνωστούς τους χριστιανούς να παρευρεθούν στη συναγωγή, για να παρακολουθήσουν την τελετή εξόδου της Παλιάς Διαθήκης από τη θέση όπου την κρατάνε φυλαγμένη όλη τη διάρκεια του χρόνου.

Στη συναγωγή θα βρίσκονταν και πάλι χριστιανοί προσκαλεσμένοι στην τελετή της βάφτισης και περιτομής των παιδιών φίλων τους γιαννιωτοεβραίων.

Γιόρταζαν κι εκείνοι το δικό τους καρναβάλι, το «Πουρίμ», σε ανάμνηση της εβραιοπούλας Εστέρ, που κατάφερε να σώσει τους εβραίους την περίοδο της μετοικεσίας τους στην Βαβυλώνα, τον 5ο π.Χ. αιώνα. Ντύνονταν με ακριβές στολές τα γιαννιωτοεβραϊόπουλα κι έφερναν βόλτες από το Κουρμανιό και τον Μώλο μέχρι την παλιά πλατεία της πόλης.

Το εβραϊκό Πάσχα γιορτάζεται μια εβδομάδα πριν από το χριστιανικό Πάσχα σε ανάμνηση της εξόδου τους («περάσματος») από την αιχμαλωσία των Φαραώ της Αιγύπτου και της μετάβασής τους στη γη της Επαγγελίας. Έτρωγαν τα άζυμα (τα «ματσώθ» ή «μάτσες») όπως τα έλεγαν, που έμοιαζαν με γαλέτες και τα έφερναν από την Θεσσαλονίκη. Οι γιαννιωτοεβραίοι προσέφεραν στους φίλους τους γιαννιώτες «μάτσες» κι εκείνοι τους ανταπέδιδαν με πασχαλινά κουλούρια.

Οι γιαννιωτοεβραίοι, όπως όλοι οι εβραίοι γενικά, τηρούσαν με θρησκευτική ευλάβεια την αργία του Σαββάτου (το «καμπαλά σαμπάθ») που θεωρείται η πιο μεγάλη εβραϊκή γιορτή. Η αργία άρχιζε από την Παρασκευή το βράδυ και στη διάρκεια της δεν έκαναν καμία δουλειά. Μόλις σουρούπωνε το απόγευμα της Παρασκευής περνούσε ο χαχάμης (βοηθός ραββίνου) - ένας κοντός γέρος με γένεια, που φορούσε τη χαρακτηριστική εβραϊκή ρόμπα που την έλεγαν «ντουλαμά» - απ' τις εβραϊκές γειτονιές (στο Κάστρο, στη μικρή και στη μεγάλη Ρούγα έξω από το Κάστρο) και φώναζε «Ωρα για Σαμπά. Αμήν χα». Δηλαδή έρχεται το Σάββατο και πρέπει να σταματήσει κάθε εργασία. Από εκείνη την ώρα λοιπόν και καθόλη τη διάρκεια του Σαββάτου δεν έκαναν καμία δουλειά οι γιαννιωτοεβραίοι, γιατί θεωρούνταν αμαρτία. Έτσι το Σάββατο φώναζαν οι εβραίες στα σπίτια τους γνωστές τους χριστιανές ή φτωχές γυναίκες, τις πλήρωναν για να τους ανάψουν

τις λάμπες (δεν υπήρχε ηλεκτρικό), να τους ανάψουν τις σόμπες, να τους βάλουν κάρβουνα στα μαγκάλια και να τους ανάψουν φωτιά για να ξεσταθούν. Σκουτάσματα, σφουγγαρίσματα και γενικά δουλειές καθαριότητας δεν γίνονταν ποτέ Σάββατο.

Και τα φαγητά του Σαββάτου οι γιαννιωτοεβραίες τα έφτιαχναν από την προηγούμενη μέρα. Το Σάββατο ήταν μέρα για προσευχή, περισυλλογή, ξεκούραση.

Παρότι θεωρούνταν αμαρτία η εργασία το Σάββατο, τα μαγαζιά τους οι εβραίοι τα άνοιγαν και αυτή την ημέρα, γιατί εφάρμοζαν τον χρυσό κανόνα του εμπορίου «αν αφήσεις να σου φύγει ο πελάτης μια φορά, τότε να περιμένεις κάποια μέρα να τον χάσεις ολοκληρωτικά». Γι' αυτό και το μαγαζί έπρεπε να είναι πάντοτε ανοιχτό, όταν όλη η αγορά ήταν ανοιχτή.

Όμως κάθε εργασία που δεν ήταν σχετική με το εμπόριο - ακόμη και η αλληλοβοήθεια - απαγορεύονταν ρητά το Σάββατο. Ας μην ξεχάσουμε το ανέκδοτο με τον εβραίο ραββίνο, που παραπάτησε κι' έπεσε μέσα σ' ένα χαντάκι Παρασκευή βράδυ κι' έμεινε και το Σάββατο μέσα, γιατί κανένας εβραίος δεν έτρεξε να τον βοηθήσει. Πήγανε οι περαστικοί χριστιανοί να τον βγάλουν

κι' εκείνος δεν δέχονταν με κανένα τρόπο, γιατί ήταν Σάββατο. Ξημερώνοντας Κυριακή οι χριστιανοί δεν τον έβγαλαν ισχυριζόμενοι ότι είχαν τη δική τους αργία. Τον έβγαλαν τελικά τη Δευτέρα. Κι έτσι ο ραββίνος έμεινε δύο αργίες μέσα στο χαντάκι. Σάββατο και Κυριακή.

Σχετική με την αργία του Σαββάτου είναι και η παροιμία "Κίνησε ο Οβριός κι έλαχε Σάββατο", η οποία λέγεται στην περίπτωση που κάποιος πάει να ξεκινήσει μια δουλειά κι όλα του έρχονται ανάποδα. Εμπόδια και καθυστερήσεις του παρουσιάζονται, λες και είναι εβραϊκή παραδοσιακή αργία και απαγορεύεται κάθε είδους εργασία.

Το Σάββατο νωρίς το απόγευμα οι γιαννιωτοεβραίοι θα έκαναν περίπατο με τα πόδια για αναψυχή τη διαδρομή από το Κουρμανιό προς Πέραμα μέχρι τη

διασταύρωση προς Αμφιθέα και θα επέστρεφαν πάλι με τα πόδια στα σπίτια τους στο Κουρμανιό και στο Κάστρο. Αυτή η πορεία ήταν η «οδός Σαββάτου», ο καθιερωμένος παραδοσιακός σαββατιάτικος περίπατος.

Προκειμένου να βάλουν στο πνεύμα του εμπορίου τα παιδιά τους, τα έστελναν το καλοκαίρι που σταματούσαν τα σχολεία, υπαλλήλους. Δεν τα κρατούσαν στη δική τους δουλειά. Για να ζυμωθούν, τα έστελναν σε άλλο μαγαζί για να μπορεί ο ξένος να τα μαλώσει και να τους φερθεί επαγγελματικά, όπως αρμόζει σε μαθητευόμενο και όχι πατρικά. Και το χαρτζιλίκι το

πλήρωναν οι ίδιοι οι γονείς για λογαριασμό των παιδιών τους, στα χουφά, «για να γλυκαθούν στον παρά και στη δουλειά».

Και τις κοπέλλες, όταν μεγάλωναν λίγο - στη διάρκεια του καλοκαιριού κι αυτές - τις έστελναν σε συγγενικά ή φιλικά τους σπίτια μαθήτριες στο νοικοκυριό και στη μαγειρική, γιατί πίστευαν ότι «αλλού μαθαίνεις τη δουλειά» - στο ξένο σπίτι κι' όχι στον πατέρα και της μάνας, όπου δεν θα στρωθείς, δεν θα ξοριστείς και δεν θα ντραπείς από τη συμβουλή και τη διαταγή και θα γυρίσεις κουβέντες».

Δεν ήθελαν να μοιραστεί και να λιγοστέψει η πα-

τρικιά περιουσία με τις προίκες, που έδιναν στις αδελφές τους. Γι αυτό και παντρεύονταν αναμεταξύ τους οι στενοί συγγενείς. Έτσι ο αδερφός έπαιρνε για γυναίκα την πρώτη ξαδέρφη του και η αδερφή του τον πρώτο ξάδερφο της. Δύο αδερφές γινόντουσαν ξαδερφοσυμφάδες ή ακόμα και συμφάδες. Και ο πιο φτωχός εβραίος όταν παντρεύονταν, του έδιναν για προίκα δέκα χουσές λίρες - κι' ένα παλτό «λούτρε» απαραίτητα στη νιόπαντρη για προικιάτικο.

Χαριτολογώντας οι παλιοί γιαννιώτες έλεγαν ότι οι εβραίοι δεν είχαν στις ανλές τους κοτέτσι. Έλεγαν πως είχαν υπολογίσει τα έξοδα από τη συντήρηση της κότας και είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «το κέρδος από την κότα, όταν έχεις κοτέτσι, είναι ένα αυγό το χρόνο. Μόνον που το τρώς φρέσκο».

Φημίζονταν οι γιαννιωτοεβραίοι για την ειγχερία

Η οικογένεια του Ιωσήφ Γιακοέλ. Ιωάννινα 1924

που είχαν στις εμπορικές διαπραγματεύσεις, για τα σκληρά παζαρέματα στο κλείσιμο μιας συμφωνίας, καθώς και για την πιστή τήρηση των συμφωνηθέντων στο αέριο μέχρι τέλους.

Όταν έρχονταν σε αντιπαράθεση με κάποιον γνωστό ή πελάτη τους κι έβλεπαν ότι δεν υπάρχει περιθώριο συνεννόησης, δεν νευρίαζαν ούτε δυστροπούσαν μαζί του. Του έλεγαν μόνο «τέτοιος που είσαι, δεν έχεις παρά να μπλέξεις με κακό γείτονα». Και ο παλιός γιαννιώτης θα επιβεβαίωνε τη σοφή κουβέντα του γιαννιωτοεβραίου με την παροιμία: «ο κακός ο χρόνος φεύγει, ενώ ο κακός ο γείτονας μένει».

Στο μαγαζί του ο γιαννιωτοεβραίος πρόσχε πολύ το σκαλοπάτι της εισόδου. Να είναι στρωτό και χαμηλό, για να τραβάει εύκολα τον περαστικό μέσα στο μαγαζί, γιατί όπως χαρακτηριστικά έλεγε και ξανάλεγε «ο πελάτης αρκεί να περάσει μέσα και να χαζέψει την πραγματία κι' ας μην αγοράσει τίποτα, θα βάλει στο μυαλό του τι έχεις και πουλάς. Κέρδος είναι και η σκόνη των παπουτσιών που θα σου αφήνει. Αρκεί που διάβηκε το κατώφλι του μαγαζιού. Κάτι του γυάλισε και κάποια μέρα θα ξαναμπει και τότε σίγουρα θα ψωνίσει».

Αν κάποιος χριστιανός πουλούσε αυτοκίνητο ή σπίτι κι' ενδιαφερόταν να το αγοράσει κάποιος εβραίος, πήγαινε κι' έβρισκε τον ιδιοκτήτη πωλητή και το πρώτο πράγμα που τον ρωτούσε με την χαρακτηριστική συρτή προφορά του ήταν: «από ποιον τόχεις το σπίτι; Από τον πατέρα σ' ή τόφτιαξες μοναχός σ'; Αν τόχεις από τον πατέρα σ', θα τα βρούμε. Αν τόφτιαξες εσύ, δεν το συζητώ, θα φύγω».

Ήξεραν καλά ότι το έτοιμο διαπραγματεύεται εύκολα και μπορούν να γίνουν τα απαραίτητα εβραϊκά παζάρια για τον καθορισμό της τελικής τιμής ενώ ό,τι γίνεται με κόπους και στερήσεις δύσκολα το αποχωρίζεται ο ιδιοκτήτης του, γιατί εκτός από την πραγματική αξία του - της οποίας είναι άμεσος γνώστης - έχει για τον ίδιο και συναισθηματική αξία. Κατά συνέπεια η διαπραγμάτευση είναι δύσκολη.

Ο γιαννιωτοεβραίος έμπορος στις κρίσεις της αγοράς αποφαινόταν φιλοσοφημένα: «Το εμπόριο αρρώσταίνει. Δεν πεθαίνει». Πράγματι μπορεί η οικονομία να περνάει από διάφορες φάσεις, όμως η ανάγκη των εμπορικών συναλλαγών δεν πρόκειται να εξαλειφθεί όσο υπάρχει άνθρωπος. Γι' αυτό και έδιναν προτεραιότητα στην απόκτηση ιδιόκτητου μαγαζιού λέγοντας χαρακτηριστικά: «Πρώτα το μαγαζί και μετά το σπίτι. Το μαγαζί θα φέρει από τα κέρδη και το σπίτι. Ενώ άμα ξεδευτείς πρώτα για σπίτι, πάει το κεφάλαιο που χρειάζεται για το μαγαζί».

Εξάλλου το σύστημα που εφαρμόζαν για την διαχείριση και επένδυση των κεφαλαίων τους ήταν η ισοκατανομή τους σε ρευστό, χρυσό, ακίνητα (μαγαζί - σπίτι). Μ' αυτό τον τρόπο έβγαιναν πέρα στο εμπόριο σ' όλες τις καταστάσεις: στις δύσκολες και στις εύκολες περιόδους. Είχαν δηλαδή πάντοτε ρευστό σε χρήμα ή χρυσό για κεφάλαιο κινήσεως. Και ήσυχο το κεφάλι τους με ιδιόκτητο μαγαζί και σπίτι.

Μέχρι τρεις φορές θα βοηθήσει ο εβραίος έμπορος κάποιον γνωστό ή φίλο του να ορθοποδήσει στο εμπόριο. Γιατί όπως λέει ο ίδιος χαρακτηριστικά ακόμα και σήμερα: «Άμα δεν προκόψεις και την τρίτη φορά που θα δοκιμάσεις, είσαι άχρηστος γι' αυτή τη δουλειά. Δεν κάνεις για έμπορος».

Κλείνοντας οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι η σφραγίδα που έχουν βάλει οι γιαννιωτοεβραίοι στη νοοτροπία και στο χαρακτήρα της γιαννιώτικης κοινωνίας είναι ανεξίτηλη.

Έτσι εξηγείται και το φαινόμενο να αναφέρονται οι παλιοί γιαννιώτες με θαυμασμό, εκτίμηση και σεβασμό στους συμπολίτες τους γιαννιωτοεβραίους. Έτσι ακόμα και σήμερα όταν θέλουν να επικροτήσουν μια σοβαρή εμπορική συναλλαγή ή να είναι αρνητικά κατηγορηματικοί στη σύναψη μιας αμφιλεγόμενης συμφωνίας καλούνε φωναχτά με το μικρό του όνομα τον αξέχαστο γιαννιωτοεβραίο φίλο τους, ο οποίος έλεγε το τάδε ή έκανε το δείνα σε ανάλογες περιπτώσεις.

ΠΗΓΕΣ:

- 1) Περίπατοι στα Γιάννινα, Δημ. Σαλαμάγκα.
- 2) «Οι ισραηλίτες των Ιωαννίνων και ο Σπυριδών», άρθρο του Χρήστου Γκόγκα στον «Πρωϊνό Λόγο».

[Ο Γιάννης Παπαϊωάννου είναι πολιτικός μηχανικός. Το μελέτημά του έχει δημοσιευθεί στους «Νέους Αγώνες Ηπείρου» στις 4 και 5 Ιουλίου 2001. Φωτογραφίες του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος].

Παλιό εβραϊκό νανούρισμα των Γιαννιωτών

Οι Εβραίοι των Ιωαννίνων, κουνώντας τη σαρμαντίτσα (κούνια) με το πόδι, τραγουδούσαν:

«Έλα ύπνε πάρε μου το
και σε δύο ώρες φέρε μου το
ο πατέρας σου στο μαγαζί
σού φιάνει παπουτσάκια
κι η μάνα σου στο μαγειριό
σού φιάνει καρκανάκια»

Ισαάκ Μπατής
Ιερουσαλήμ

25η Μαρτίου 1944

Η μέρα της εξόντωσης της Ρωμανιώτικης
Ισραηλιτικής Κοινότητας των Ιωαννίνων

Του κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΙΟΜΠΟΤΗ

Ιωάννινα, Μάρτιος 1944: Ο εκποτισμός της Κοινότητας (Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος).

25η Μαρτίου 1944. Είχαμε ακόμη Γερμανική Κατοχή. Ο Ελληνισμός αυτή τη μέρα γιόρταζε τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου και τον ξεσηκωμό του γένους μας και την ανάστασή του. Μέρα λαμπρή για τους χριστιανούς. Για τους Εβραίους όμως της πόλης μας η μέρα αυτή είναι σημαδιακή. Αυτή τη μέρα, έτυχε να είναι Σάββατο, έγινε το μεγάλο κακό γι' αυτούς. Μας θύμιζε μια φράση από το βιβλίο της Εξόδου που λέει: «Ίνα γη γένηται η φυγή ημών χειμώνος μηδέ Σαββάτω...» (βλ. Φραγκ. Αμπατζοπούλου - Ο Άλλος εν διωγμώ - σ. 284 - Εκδ. Θεμέλιο 1998).

Ηταν η μοιραία μέρα για τη Ρωμανιώτικη Εβραϊκή Κοινότητα των Γιαννίνων. Πριν καλά καλά ξημερώσει οι κατακτητές Γερμανοί είχαν ξεχυθεί στις εβραϊκές συνοικίες της πόλης μας, τα «οβραϊκά», όπως στη «Μεγάλη Ρούγα», στη «Λειβαδιώτη» (Μικρή Ρούγα, κατά το Δ. Σαλαμάγκα, σημερινή οδός Σούτσου), στη συνοικία «Τσουνκαλά» (όπου σήμερα οδός Γιώσεφ Ελιγιά, Αρσάκη, Άννης Κομνηνής. Εκεί ήταν η καινούργια Συναγωγή και το εβραϊκό σχολείο) και στο κάστρο, όπου έμεναν αρκετές εβραϊκές οικογένειες. Μές' τ' άγρια μεσάνυχτα χτυπούσαν τις πόρτες και ειδοποιούσαν τους αγουροξυπνημένους και κατατρομαγμένους εβραίους, να πάρουν ένα μπόγο με τα πιο απαραίτητα και τα χρυσάφια τους. Οι εξωκαστρινοί πήραν διαταγή να συγκεντρωθούν στο μώλο, στην πλατεία Μαβίλη, οι δε καστρινοί σε ένα χώρο του κάστρου (όπου παλιό στρατ. νοσοκομείο). Τα γερμανικά καμιόνια ήταν έτοιμα με τις μηχανές αναμένες.

Σαν ξημέρωσε για τα καλά, έριχνε μάλιστα και φιλόχιόνι, αφού συγκεντρώσαν όλους τους Εβραίους τους φόρτωσαν και τους πέρασαν μέσα από την αγορά (ήταν ο μοναδικός δρόμος εξόδου της πόλης προς Θεσσαλία). Εκείνη την ώρα οι Γιαννιώτες πηγαίνοντας στη Μητρόπολη για τη γιορτή του Ευαγγελισμού, αντίκρισαν το φοβερό θέαμα με τρόμο. Στέκονταν α-

μίλητοι στα πεζοδρόμια και κοιτούσαν με απορία και πόνο τους συμπολίτες εβραίους, στρωμαγμένους ο ένας πάνω στον άλλο για να μην κρυώνουν. Όταν εβλεπαν κάποιο γνωστό χριστιανό τον παρακαλούσαν λέγοντας: «Αδελφέ να προσέχεις το σπίτι μου».

Λέγεται ότι η διαταγή της εξόντωσης έφτασε στα Γιάννινα την παραμονή, δηλ. στις 24 Μαρτίου, με ένα υδροπλάνο που ήρθε στο λιμανάκι της Σκάλας και από μέσα βγήκε ένας ανώτερος Γερμανός αξιωματικός, ο οποίος κατευθύνθηκε γρήγορα στη Γερμανική Διοίκηση.

Τα καμιόνια απομακρύνθηκαν από την πόλη για το ταξίδι χωρίς γυρισμό, για τα κρεματόρια του Άουσβιτς και του Μπιρκενάου.

Ένα χρόνο γρηγορότερα είχε προηγηθεί η συγκεντρωση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης (1943). Και είναι απορίας άξιο πως δεν έγινε γνωστή η τύχη αυτών των Εβραίων ή και αν μαθεύτηκε γιατί οι Εβραίοι των Γιαννίνων παρέμειναν απαθείς. Καμιά προσπάθεια δεν έγινε να εγκαταλείψουν την πόλη και να κρυφτούν. Ποια δύναμη τους αποκοίμισε; Ποιος ήταν ο ρόλος του ηγέτη τους Σαμπεθάι Καμπίλη σ' αυτή την υπόθεση;

Ο τραγικός αφανισμός των Εβραίων των Γιαννίνων ήταν αποτέλεσμα της διπλοπροσωπίας των Γερμανών και μερικών ευκολόπιστων μελών της ηγεσίας της Κοινότητας, οι οποίοι είχαν πείσει τους Γιαννιω-

τοεβραίους, ότι εφόσον δεν προκαλούν τους Γερμανούς και εφόσον ικανοποιούν τις απαιτήσεις για χρήματα και αντικείμενα αξίας δεν διατρέχουν κανένα κίνδυνο.

Όμως ανεξάρτητα εάν οι Γιαννιώτες Εβραίοι έριξαν τις ευθύνες στον Καμιπλή, ο πρώτος και μοναδικός υπεύθυνος πρέπει να αναζητηθεί στους δράστες, δηλ. στους αρχιτέκτονες της γενοκτονίας και τους συνεργάτες τους και όχι στα θύματα γράφει ο συγγραφέας Γιάννης Στάρχης. (Βλ. Φραγκ. Αμπατζοπούλου - Γιάννη Στάρχη η «Έξοδος»).

H R. Dalven συμπερασματικά γράφει για την υπευθυνότητα του Σαμ. Καμιπλή: Άμεση αιτία της απώλειας του 91% του εβραϊκού πληθυσμού των Ιωαννίνων, δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι ήταν η ακούσια προδοσία ενός ισχυρογνώμονα θρησκευτικού ηγέτη. (Βλ. Ελ. Κουρμαντζή - «Γιωσέφ Ελιγιά - Σαμπεθάι Καμιπλή» ανάπτυπο από τη «Δωδώνη», τ. KB - 1993).

Εξάλλου και η τύχη του Καμιπλή δεν ήταν διαφορετική από τους υπόλοιπους.

Οδηγήθηκε και αυτός στο Άουσβιτς και εξοντώθηκε στους θαλάμους αερίων μια μέρα μετά την άφιξη του.

Θεωρώ απαραίτητο να παραθέσω και μερικές μαρτυρίες για τη μοιραία εκείνη μέρα. Ο Δημ. Κοράκης στο βιβλίο του «Ιστορίες από τα παλιά Γιάννινα» να πως περιγράφει τη μέρα του χαλασμού, όπως την έζησε ο ίδιος: «... Είδαμε να έρχονται τα γερμανικά αυτοκίνητα με τους Εβραίους φορτωμένους σε ανοιχτά και μερικά σκεπασμένα από πάνω με μουσαμά, ενώ το χιόνι έπεφτε... και το κρύο ήταν τσουχτερό... Οι τραγικές φριγούρες αυτών σκόρπισαν τη λύπη και το σπαραγμό στους γειτόνους μου (περιοχή Γηροκομείου) κι ενώ οι γυναίκες μαζί και η μάνα μου ξέσπασαν σε κλάματα και φωνές, οι άντρες κι εμείς τα παιδιά κλαίγαμε σιωπηλά στο θέαμα που αντικρίσαμε... Τα πρόσωπα όλων των Εβραίων ήταν κίτρινα από το κρύο, την ταλαιπωρία και το φόβο.... άλλοι αναμαλλιασμένοι μας χαιρετούσαν και φώναζαν να τους θυμούμαστε... Στα βουβὰ στόματα όλων μας ανέβαινε ένα μεγάλο ΓΙΑΤΙ;».

Ένας εξωκαστρινός που ήταν τότε έξι χρονών και παρακολουθούσε από το μπαλκόνι του σπιτιού του (έβλεπε προς το μώλο) τους συγκεντρωμένους Εβραίους στην πλατεία Μαβίλη μου αφηγήθηκε τα εξής που του έμειναν ανεξίτηλα στη μνήμη του: «Οποιος Εβραίος κατέβαζε το πόδι

κάτω από το πεζοδρόμιο αμέσως έτρεχε ο φρουρός και του το έσπαζε με τον υποκόπανο του όπλου του». Και «όποια χριστιανή πλησίαζε για να παρηγορήσει κάποια φίλη της αμέσως συλλαμβανόταν και μόνο αν τους έδειχνε το σταυρό δηλ. δείγμα ότι ήταν χριστιανή την άφηναν ελεύθερη...». Επίσης, μου είπε και για τους τρεις φίλους του που έπαιζαν μαζί του: 'Όταν τα καμιόνια πέρασαν κάτω από το σπίτι μου και με είδαν στο μπαλκόνι άρχισαν να μου φωνάζουν: «να σκάσεις, θ' αγαλλιάσουμε αυτοκινητάδα...». Οι ανέμελες αυτές παιδικές ψυχές, που να φανταζόντουσαν ότι ήταν η βόλτα που θα τους στοίχιζε τη ζωή τους και δεν θα ξανάβλεπαν πια τα σπίτια τους, τη γειτονιά τους, τους φίλους τους.

Πρώτη στάση η Λάρισα. Μερικοί, δέκα τον αριθμό, κατάφεραν να δραπετεύσουν και να καταφύγουν στις οργανώσεις της αντίστασης. Εκεί (στη Λάρισα) τους έκοψαν τα μαλλιά από τη ρίζα και τους πήραν όλα τα χρυσάφια, που είχαν πάρει μαζί τους. Στη συνέχεια φορτώθηκαν στα τρένα με προορισμό τα στρατόπεδα συγκέντρωσης.

«Όταν έριξαν τους οκτώ συγγενείς μου στο φούρνο μύριζε σα να ψήνεται κοκορέτσι...» αφηγήθηκε η Εσθή Γκανή στην οικονόμο της.

Και «Μας έδιναν πολύ ξύλο... μας έδιναν σαπούνι και πλενόμαστε και να 'ναι μυρωδιά από τους γονέους σου... ξέρεις τι θα πει να καιν τους δικούς σου, να κάνουν σαπούνι και να σου δίνουν να πλένεσαι μ' αυτό; Και να μυρίζει απ' τους γονέους το σαπούνι;...» αφηγήθηκε στο δημοτικό ραδιόφωνο η Χούλα Ιλιασάφ Καμόντου σε συνέντευξη που έδωσε στην κα Άννα Δερέκα.

Η βαρβαρότητα στο μεγαλείο της.

1.850 άτομα (γέροι, νέοι, μικρά παιδιά) εξοντώθηκαν στα γερμανικά στρατόπεδα. Επέστρεψαν 163, σημείο αναγνώρισης ο αριθμός στο χέρι τους. Το Άουσβιτς και το Μπιρκενάου χαραγμένα βαθιά και στην ψυχή τους.

Σήμερα οι Ρωμανιώτες Εβραίοι της «μικρής μας πόλης» μετριούνται στα δάχτυλα. Είναι λιγότεροι από πέντε δεκάδες.

Η πολυάριθμη και ευημερούσα (πριν το Ολοκαύτωμα) Ισραηλιτική Κοινότητα των Γιαννίνων χάθηκε για πάντα.

Μακάρι στο μέλλον να μην επαναληφθούν τέτοιου είδους γενοκτονίες, γιατί ο πλανήτης μας είναι αρκετά μεγάλος και χωράνε όλες οι φυλές.

[Ο Γ. Σιομπότης είναι πρώην εκπαιδευτικός]

Η είσοδος του πρώην Γηροκομείου Ιωαννίνων όπως είναι σήμερα.

Το καταστατικό του Εβραϊκού Γηροκομείου Ιωαννίνων

Του κ. ΡΑΦ. Α. ΦΡΕΖΗ

Την περίοδο του 1930, υπήρχαν στην Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων, μερικοί μοναχικοί ηλικιωμένοι, άποροι και ανήμποροι. Με πρωτοβουλία του Λέων Μάτσα και άλλων εβραίων φιланθρώπων, συστήθηκε το 1931 ο Σύλλογος «Μιζκάβ Λαντάχ» / Προστασία πτωχών / με σκοπό να τους προσφέρει άσυλο, με τη δημιουργία Γηροκομείου.

Ο Ιεσούα / Μποχώρ / Σολομών Ιακώβ με τη γυναίκα του, που είχαν φύγει από τα Γιάννενα ως μετανάστες στην Αμερική, όπου απόκτησαν μεγάλη περιουσία, όταν επέστρεψαν την εποχή εκείνη στη γενέτειρά τους, δώρησαν ένα ποσό 10.000 δολαρίων προκειμένου να γίνει το εβραϊκό Γηροκομείο, το οποίο προς τιμήν του ονομάστηκε «Οίκος Ευγηρίας - Μπεθ Γεσουά Βεραχέβ». Το κτίριο βρισκονταν κοντά στη λίμνη και φιλοξενούσε άπορους γέροντες, ηλικίας άνω των 66 ετών. Η εισαγωγή τους στο Ίδρυμα γινόταν με απόφαση του Διοικητικού Συμβουλίου του. Οι γέροντες έπρεπε να είναι κάτοικοι Ιωαννίνων και μέλη της Κοινότητας.

Όταν τα οικονομικά του Ιδρύματος επέτρεπαν,

φιλοξενούσε και γυναίκες ή και γέροντες έχοντες δυνατότητα πληρωμής.

Σύμφωνα με το καταστατικό, εξ αρχής προβλεπόταν ότι η λειτουργία του Γηροκομείου θα ήταν σύμφωνη με την εβραϊκή θρησκεία, δηλ. θα τηρείτο η αργία του Σαββάτου και των εορτών, η δε τροφή θα ήταν αποκλειστικά «κόσερ».

Μέλη του Σωματείου γίνονταν δεκά άτομα αμφοτέρων των φύλων, ηλικίας άνω των 16 ετών, τα οποία κατέβαλλαν ετήσια συνδρομή δρχ. 0,50. Από τα κυριότερα άρθρα του καταστατικού, αναφέρουμε περιληπτικά ότι «Δικαίωμα ψήφου για την εκλογή Διοίκησης του Ιδρύματος, είχαν τα μέλη ηλικίας άνω των 17 ετών και τα οποία δεν θα όφειλαν συνδρομές».

Η εκλογή της Διοίκησης γινόταν ανά τριετία από την ολομέλεια και ήταν επταμελής, είχε δε την αποκλειστική ευθύνη της διεύθυνσης. Η Γεν. Συνέλευση των μελών, πραγματοποιείτο κάθε χρόνο, ύστερα από πρόσκληση του προέδρου, προκειμένου να εγκρίνει τον προϋπολογισμό του επομένου χρόνου. Τα μέλη της Διοίκησης ήταν άμισθα, επιφορτισμένα για την εφαρμογή του κανονισμού και την προστασία των συμφερόντων του Γηροκομείου. Η τυχόν υπέρβαση του προϋπολογισμού στις δαπάνες ή του αριθμού των περιθαλπομένων - σε έκτακτες περιπτώσεις, θα έπρεπε να είναι αιτιολογημένες με σχετική έκθεση της Διοίκησης και ύστερα από έγκριση της Γεν. Συνέλευσης. Η Διοίκηση επίσης είχε το δικαίωμα να διορίζει το προσωπικό και να καθορίζει το μισθολόγιό του.

Υπεύθυνοι για την εκτέλεση όλων των αποφάσεων ήταν ο πρόεδρος και ο γεν. γραμματέας, οι οποίοι προσυπέγραφαν τα σχετικά εντάλματα πληρωμής και τη σχετική αλληλογραφία.

Για την καλή λειτουργία του Ιδρύματος το Διοικητικό Συμβούλιο διόριζε Επόπτη, για χρονικό διάστημα - τουλάχιστον - ενός μηνός, ο οποίος καθόριζε το εβδομαδιαίο διαιτολόγιο και επέβλεπε δύο φορές την εβδομάδα, την καθαριότητα, την τάξη και το έργο του προσωπικού. Ο Επόπτης ενημερωνόταν από τον Επιστάτη για την κατάσταση υγείας, τη συμπεριφορά των γερόντων καθώς και για την ποιότητα του φαγητού.

Κανένα μέλος της Διοίκησης δεν είχε δικαίωμα μονομερών αποφάσεων και όπως αναφέρεται στο καταστατικό, «τυχόν αμέλεια ή διαγωγή ασυμβίβαστη με τη θέση κάθε μέλους της Επιτροπής, θα απαλλάσσονταν των καθηκόντων του και θα αντικαθίστατο από τον αναπληρωματικό».

Η Επιτροπή ήταν υποχρεωμένη να διατηρεί βιβλία σκευών και επίπλων, ιματισμού - υποδημάτων, κλινοσκεπασμάτων ως και βιβλία αγοράς τροφίμων και αποθήκης.

Οι πόροι του Γηροκομείου προέρχονταν από τις συνδρομές των μελών, τις επιχορηγήσεις της Κοινότητας, τις δωρεές στη Συναγωγή, τα ποσά από εράνους καθώς και παροχές από δωρητές και ευεργέτες.

«Δωρητής» / μεν Μαχαζίκ /, ονομάζετο ο προσφέρων ποσόν δρχ. 500, ευεργέτης ο προσφέρων άνω των 5.000 δρχ. και μεγάλος ευεργέτης άνω των 10.000

δρχ. Τα ονόματα των ευεργετών και δωρητών καταχωρούντο σε ειδικό βιβλίο, των δε μεγάλων ευεργετών αναγράφονταν με χρυσά γράμματα σε εμφανές σημείο του Γηροκομείου. Η Επιτροπή μετά την αποδοχή της δωρεάς, με απόφαση που καταχωρείτο στα Πρακτικά, καθόριζε τις μεταθανάτιες τιμές και τα μνημόσυνα των δωρητών.

Τέλος, το καταστατικό προέβλεπε ότι σε περίπτωση διάλυσης του Συλλόγου, - ύστερα από απόφαση των 3/4 των μελών της Γεν. Συνέλευσης - παρόντων των 3/4 των μελών, η περιουσία του θα περιήρχετο στην Κοινότητα προκειμένου να χρησιμοποιηθεί για φιλανθρωπικούς σκοπούς που θα καθόριζε η ολομέλεια της Συνέλευσης.

Το καταστατικό περιελάμβανε 39 συνολικά άρθρα και εγκρίθηκε από την ολομέλεια στις 24 Μαΐου 1931.

Στη διάρκεια της Κατοχής, η Διοίκηση του Γηροκομείου ήταν πενταμελής και αποτελείτο από τα ίδια πρόσωπα που ήταν στο Διοικητικό Συμβούλιο της Κοινότητας, που όπως αναφέρεται ήταν οι Δρ. Μωρίς Κοφίνας πρόεδρος, Σαμπετάϊ Καμπελής αντιπρόεδρος, Ιωσήφ Μερκάδο ταμίας και μέλη οι Σέμος Κοέν και Δρ. Ερρίκος Λεβής.

Κατά το ναζιστικό διωγμό συνελήφθησαν όλοι οι εβραίοι των Ιωαννίνων, στις 25/3/1944 (μεταξύ των οποίων και το ζεύγος Ιεσοῦα Σολομών Ιακώβ), οι περισσότεροι των οποίων εξοντώθηκαν στα χιτλερικά στρατόπεδα. Όταν στις 25/5/1946 επισκέφθηκε την Κοινότητα εκ μέρους του ΚΙΣ ο Κανάρης Κωνσταντίνης προκειμένου να διαπιστώσει την κατάσταση και τις ανάγκες της, σε γραπτή αναφορά του έγραφε: «Το κτίριο του Γηροκομείου ήταν επιταγμένο από το Ελληνικό Δημόσιο και στέγαζε το Τμήμα Ασφαλείας και Αγορανομίας». Διαπίστωνε ότι ήταν σε καλή κατάσταση, και συνέστησε στο Συμβούλιο της Κοινότητας όπως κάνει ενέργειες προς τις Αρχές για την άρση της επίταξης, προκειμένου να στεγασθούν στο μεν ισόγειο τα γραφεία της Κοινότητας (στην Κατοχή χρησιμοποιήθηκε από τους Γερμανούς ως γραφείο απογραφής των εβραίων) στο δε πρώτο όροφο να στεγασθούν 40 εβραίες κοπέλες που ήταν απροστάτευτες.

Το κτίριο έπαψε από τότε να εξυπηρετεί τους σκοπούς των ιδρυτών του. Έφτασε όμως ως τις μέρες μας για να θυμίζει την αλληλεγγύη και τη φιλανθρωπία των εβραίων της ιστορικής αυτής Ρωμανιώτικης Κοινότητας.

Η διαμαρτυρία του Εβραίου στην ελληνική γλώσσα

Τα θεατρικά του Μάνθου Κρίσπη

Της Καθηγήτριας κας ΠΕΝΑΣ ΜΟΛΧΟ

Οι Έλληνες Εβραίοι συχνά κατηγορήθηκαν για την ανεπάφκειά τους στην ελληνική γλώσσα σε σημείο που να θεωρείται και η κύρια αιτία για το υψηλό ποσοστό των θυμάτων στην περίοδο της Κατοχής¹. Σε περίπτωση που αυτό ευσταθούσε, θα έπρεπε να είχαν διασωθεί όλοι οι ελληνόφωνοι εβραίοι ή τουλάχιστον οι Ρωμανιότες² που παρά ταύτα εξαλείφθηκαν, εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων.

Ένας απ' αυτούς είναι ο Μάνθος Κρίσπη που ως μαθητής και φοιτητής στην ίδια περίοδο είχε την τύχη να διασωθεί χάρη στη φιλοξενία της διευθύντριας του Γραφείου Τουρισμού στην Αθήνα, κ. Σισμάνη. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι δεν κινδύνευσε,

ιδιαίτερα όταν μερικοί από τους ίδιους τους συμμαθητές του τον κατέδωσαν στην Γκεστάπο.

Μεταπολεμικά, επαγγελματίας πλέον μεταφραστής³ και διερμηνέας του υπουργείου Εξωτερικών, ο Μάνθος Κρίσπη επέλεξε τη μητρική του γλώσσα για να καταγράψει την κατοχική του δοκιμασία. Σε τρία θεατρικά έργα, που παρουσιάστηκαν καταρχήν στην Αθήνα και κατόπιν στο εξωτερικό, κατά τη δεκαετία του 1960, θέτει καίρια ζητήματα για την κατάσταση της ελληνικής κοινωνίας στην κατοχική αλλά και μετακατοχική περίοδο, που περιέργως διατυπώνονται πρώτη φορά στον έντεχνο ελληνικό λόγο⁴.

«Τα Καπέλλα»

Το πρώτο του έργο με τίτλο *Τα καπέλλα* παίχτηκε στις 15 Ιανουαρίου 1960 μαζί με δύο άλλα μονόπρακτα των πρωτοεμφανιζόμενων τότε συγγραφέων Β. Ζιώγα⁵ και Θ. Κωσταβάρα, στο θέατρο Φωτοπούλου, από τη «Δωδεκάτη Αυλαία» με σκηνοθεσία Λυκ. Καλλέργη⁶.

Η υπόθεση εκτυλίσσεται στο λιτό δωμάτιο του Στέφανου, ενός νέου 18 ετών, που ζει εκεί συντροφιά με τη σκακιέρα του και την εφημερίδα του. Το άλλο πρόσωπο του έργου είναι η αγαπημένη του Στέφανου, η 17χρονη Χριστίνα, που εμφανίζεται φορώντας ένα πράσινο μπερέ.

Το έργο ανοίγει με την επίσκεψη της Χριστίνας στο δωμάτιο του Στέφανου και τις μεταξύ τους τρυφερές κουβέντες που δίνουν και τον τόνο της ατμόσφαιρας. Το πρώτο ζήτημα που τίθεται μεταξύ των δύο νέων,

καθώς η συζήτηση μεταφέρεται στην αξιολόγηση ορισμένων κοινών φίλων, είναι αν είναι σωστό να εμπαιζεται κάποιος, επειδή έχει ένα φυσικό ελάττωμα. Και των δύο η απάντηση είναι αρνητική, ιδιαίτερα μάλιστα από τη στιγμή που διαπιστώνεται ότι ορισμένα από αυτά τα «ελαττώματα», όπως για παράδειγμα ο αλλοιθωρισμός της Χριστίνας, μπορούν είτε να διορθωθούν είτε ακόμη και να γοητεύουν. Αργότερα, ίσως να ξεκαθαρίσει η ανάγκη του συγκεκριμένου συμβολισμού⁷. Το επόμενο, προς ώρας, ακατανόητο ζήτημα που σχολιάζει ο Στέφανος είναι η αμηχανία του να λύσει ένα σκακιστικό πρόβλημα, καθώς όποια κίνηση και να έκανε στο ταμπλώ, όταν έπαιζε πριν εμφανιστεί η Χριστίνα και μολονότι ήταν αποφασισμένος να βρεί λύση, πάντα έχανε. Έχουμε να κάνουμε με έναν ήρωα-αντι-ήρωα, που κερδίζει αμέσως τη συμπάθεια και επομένως την προσοχή των θεατών, όχι μόνο γιατί είναι νέος, έ-

Ξυπνος και τρυφερός, αλλά και ειλικρινής ακόμη και με κόστος να χάσει τον θαυμασμό της καλής του.

Σ' αυτό ακριβώς το σημείο εισάγεται ο προβληματισμός του συγγραφέα: Οι δύο νέοι ζουν σε μια κοινωνία που αποτελείται από δύο ομάδες ατόμων. Αναγνωριστικό έμβλημα της κάθε ομάδας είναι ένα χαρακτηριστικό καπέλλο που φορούν όλοι υποχρεωτικά από τη στιγμή που συμπληρώνουν τα 17 τους χρόνια, δηλαδή οι ενήλικες. Όσοι παραβιάζουν τον κανόνα, ακόμη και τη νύχτα όταν κοιμούνται, εκτελούνται δια ντουφεκισμού. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η ομάδα που κατέχει την εξουσία φορεί μπερέ όπως η Χριστίνα, ενώ η άλλη, η περιθωριοποιημένη, στην οποία ανήκει ο Στέφανος, φορεί τραγιάσκα. Αν και ο νόμος επιτρέπει τους πολίτες να αλλάζουν καπέλλο, επίσημα, θεωρείται αθέμιτο οι δύο ομάδες να συναναστρέφονται η μία την άλλη.

Η Χριστίνα δυσφορεί καθώς αποκαλύπτει στον Στέφανο ότι γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο δεν μπόρεσε να τον προσκαλέσει στην τελετή της ενηλικίωσής της την προηγούμενη μέρα. Ο Στέφανος εξοργίζεται και βγάζοντας το καπέλλο του ξεσπά: - «Να πάρει η οργή τι σου κάνει ένα παλιοκαπέλλο». Ο τρόμος που εκδηλώνει τη στιγμή αυτή η Χριστίνα και τα παραδείγματα περιπτώσεων ντουφεκισμού που αναφέρει για να συνετίσει τον Στέφανο να ξαναφορέσει το καπέλλο του, μας μεταφέρουν όλη την ένταση που επικρατούσε στην περίοδο της γερμανικής κατοχής. Τότε, που κανείς δεν μπορούσε να κυκλοφορήσει χωρίς ταυτότητα.

Εκτός από την προφανή διάκριση σε αστούς και προλετάριους που συμβολίζουν το μπερέ και η τραγιάσκα⁸, παρατηρούμε ότι ο Μάνθος Κρίσπης χρησιμοποιεί το καπέλλο σκόπιμα ως σύμβολο ταυτότητας όχι τόσο πολιτικής, όσο πολιτισμικής. Πιο συγκεκριμένα Τα καπέλλα του παραπέμπουν στην κατάσταση των Εβραίων στον Μεσαίωνα και ειδικότερα μετά τη Δ' Σύνοδο του Λατερανού, το 1215, όταν ολοκληρώθηκε ο κοινωνικός τους διαχωρισμός από τους χριστιανούς με την υποχρεωτική περιβολή ενός χαρακτηριστικού συμβόλου που συνήθως ήταν ένα περιεργό έως και γελοίο καπέλλο⁹. Ο συγγραφέας δε συγχέει τυχαία την τρα-

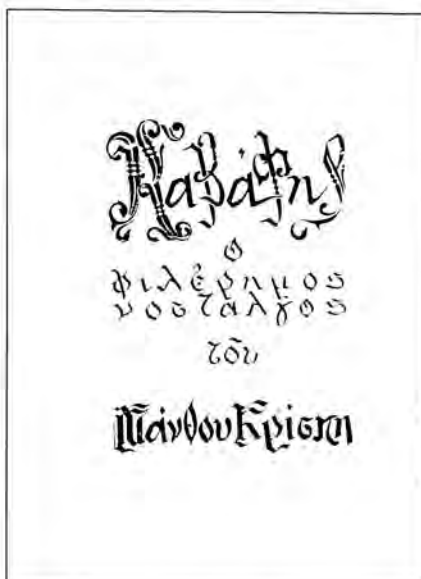
γιάσκα του 20ού αιώνα με το εβραϊκό καπέλλο του Μεσαίωνα στη Δύση. Με τον συσχετισμό των σχοταδικών μεθόδων και προσχημάτων της περιόδου αυτής και της δικής του, καταγγέλλει την απροκάλυπτη επανάληψη των διακρίσεων που εφαρμόζονται σε όλες τις εποχές και για όλες τις κοινωνικές ομάδες και ειδικά προς τους Εβραίους. 'Αλλωστε η τύχη του αριστερού στην Ελλάδα, κατά την Κατοχή αλλά και μετά την Απελευθέρωση, διέφερε σημαντικά από αυτήν του Εβραίου στην περίοδο της Κατοχής.

Τι προτείνει λοιπόν ο Κρίσπης; Στη συζήτηση που ακολουθεί οι δύο νέοι συμφωνούν ότι αυτούς δεν τους πειράζει που δεν φορούν τα ίδια καπέλλα. Πρέπει όμως να βρουν έναν τρόπο για να είναι μαζί. Ο Στέφανος α-

πορρίζει την πρόταση της Χριστίνας να αλλάξει το καπέλλο του. Αν και ξέρει πως ο νόμος το επιτρέπει, θεωρεί ότι κάτι τέτοιο είναι θέμα συνείδησης. Και γι' αυτόν ακόμη όπως λέει - «...το καπέλλο δεν είναι ένα απλό πανί: είναι μία σημαία» και δεν μπορεί να υφονάει με μπερέ σε μέρη που τον γνωρίζουν ακόμη και οι πέτρες και να ακούει - «Κοιτάξτε τον, ...αυτός μασκαρεύτηκε» - «Δεν θέλω να γίνω μασκαράς», δηλώνει χαρακτηριστικά. Ούτε δέχεται να διαφύγουν μαζί σε άλλα μέρη, όπου δεν τους γνωρίζει κανείς, γιατί - «όπου και να πας, παντού θα βρεις τραγιάσκες και μπερέδες

και ρεπουπλικες και ημίψηλα». Αλλά και η Χριστίνα πολύ σύντομα θα παραδεχθεί ότι και η ίδια δεν μπορεί να αλλάξει το μπερέ της, - «...τον αγαπώ το μπερέ μου. Από παιδί έχω συνηθίσει στην ιδέα του» και παρακάτω «Δεν μπορώ να τ' αλλάξω». Μέσα από αυτήν την αντιστροφή ο Κρίσπης επισημαίνει την ομοιότητα μες τη διαφορετικότητα, μια ιδέα στην οποία επανέρχεται σε όλα του τα έργα με πολλά παραδείγματα. Πάνω σ' αυτό ο Στέφανος επικαλείται την ισότητα των ανθρώπων «Τι ωραία θά' ταν Χριστίνα, να φορούσαμε όλοι τα ίδια καπέλλα», να είμαστε δηλαδή όλοι ίσοι. Αλλωστε - «...άλλοτε οι άνθρωποι χωριζόνταν από ένα σωρό πράγματα: τώρα μόνο το σχήμα των καπέλλων τους χωρίζει».

Η ένταση κλιμακώνεται όταν λίγους μήνες αργότερα η Χριστίνα τρέχει μες τη νύχτα να ειδοποιήσει τον

Στέφανο να φύγει για να σωθεί. Στη δεύτερη αυτή σκηνή τα καπέλλα τους έχουν μεγαλώσει. Ο Στέφανος νυσταγμένος δεν καταλαβαίνει τι συμβαίνει όταν μαθαίνει ότι κινδυνεύει να συλληφθεί από την αστυνομία - «Γιατί, τι έκανα;» τη ρωτάει, αλλά και η φίλη του δεν έχει τι να του απαντήσει. Καθώς αισθάνεται αθώς, ο Στέφανος δεν καταλαβαίνει γιατί πρέπει να φύγει να κρυφτεί μόνο γιατί φοράει διαφορετικό καπέλλο. Όπως και οι περισσότεροι εβραίοι, δεν έχει πού να πάει και αρνείται να φύγει από το σπίτι του σαν κλέφτης και να αφήσει τους γέροντες του μόνους. Ούτε και δέχεται να φορέσει προσωρινά το μπερέ που του έχει φέρει η Χριστίνα για να τον βοηθήσει, μια που όπως του λέει μόνον όσοι φοράν μπερέ είναι ελεύθεροι. Πάνω που η Χριστίνα κοντεύει να τον πείσει και του φορά ένα μπερέ, αυτός επαναστατεί, και ξαναφορά το κασκέτο του. Το θεωρεί ατιμία, του είναι αδύνατον να το κάνει, γιατί όπως λέει, οι γονείς του έχουν δώσει τη ζωή τους ολόκληρη για τις τραγιάσκες, που είναι και το αρχαιότερο καπέλλο άλλωστε, πώς λοιπόν να τους προδώσει; «Οι πατεράδες μας πίστεψαν πολύ στα καπέλλα». Ευτυχώς, που δεν σκέφτονταν έτσι όλοι οι Εβραίοι στην Κατοχή και κατάφεραν μερικοί και σώθηκαν εξασφαλίζοντας χριστιανικές ταυτότητες. Πάντως, ο συγγραφέας που το γνωρίζει επιλέγει έναν ηρωϊκό Στέφανο, που επειδή στο τέλος συλλαμβάνεται με την τραγιάσκα, δεν προδίδει τον εαυτό του και κερδίζει τη συμπάθεια του κινήου.

φραστα -«Δεν θα αλλάξεις καπέλλο, Χριστίνα»! Διότι, όπως εξηγείται, «...η ουσία δεν είναι αν φορούν το ίδιο καπέλλο, αλλά το ότι είναι αναγκασμένοι να φορούν ένα καπέλλο» και δίνοντας πρώτος το παράδειγμα προτείνει ότι η μόνη λύση για την ανθρωπότητα είναι να βγάλουν όλοι τα καπέλλα. Να καταργηθούν δηλαδή τα αναγνωριστικά σύμβολα της διαφοράς. Διότι αν τα ένσημα της ετερότητας πάψουν να είναι αναγνωρίσιμα, αν γι' αυτό η ετερότητα θα είναι αποδεκτή και δεδομένη, και όχι θέμα προς διαπραγμάτευση, τότε μόνο θα δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για την αλλαγή των αξιών που αναδεικνύουν τις κοινές ανάγκες των ανθρώπων και τη ζωή τους. Με αυτά θεωρώ ότι η πρόταση του Κρίστη είναι εξαιρετικά επίκαιρη και, αναγκαστικά, ο ίδιος πρωτοποριακός για την εποχή του.

άλλα τρία μονόπρακτα¹⁰ στις 25 Απριλίου του 1963 από το «Πειραματικό Θέατρο Τσέπης» και τον Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς παρουσιάστηκε στην Αμερική, στο Tufts Theatre του Πανεπιστημίου του Κάιμπριτζ, σε μετάφραση και σκηνοθεσία του Νάσου Αναγνωστόπουλου.

Ο *μισός βασιλιάς* είναι το έργο στο οποίο για πρώτη φορά ο συγγραφέας αποκαλύπτει ξεκάθαρα την εβραϊκή του ταυτότητα. Στο έργο παρακολουθούμε το δράμα ενός εβραίου καταστηματούχου ειδικευμένου στα σετ σκακιών, που τον πολιορκούν ολοένα και στενότερα τρεις γκάνγκστερ, βλέπε γκεσταπίτες, δηλαδή οι συμμαθητές του Κρίστη, ώπου στο τέλος τον συλλαμβάνουν. Αν όμως η υπόθεση δεν είναι παρά μια κλασική εβραϊκή ιστορία της περιόδου, αυτό που ενδιαφέρει στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ο τρόπος που ο ελληνοεβραίος Κρίστης βιώνει την προσωπική του δοκιμασία. Παρατηρούμε τη δυσκολία του πρωταγωνιστή Αρη ή Ααρών να αποκαλύψει, ακόμη και στην αγαπημένη του Μίκα που τον λατρεύει, την πραγματική του ταυτότητα. Πώς ένα τμήμα της κοινωνίας, που αντιπροσωπεύεται από έναν κοινό τους φίλο, μισεί και καταγγέλλει τους διωκόμενους Εβραίους που, όπως ο Αρης, αναγκάζονται να προσποιούνται τους χριστιανούς. Πώς δικαιολογείται η προδοσία και πώς μεταβιβάζεται η ενοχή αυτού του αδικαιολόγητου μίσους στα ίδια τα θύματα με τη συκοφαντία του συμπλέγματος καταδίωξης και της τρέλας ή επειδή ισχυρίζονται ότι δήθεν όλοι τους κυνηγάνε και τους παρακολουθούν. Ο Κρίστης σκια-

γραφεί τις άμυνες που αναπτύσσει ο Αρης κάτω από αυτές τις συνθήκες και που διαπλάθουν τον χαρακτήρα του μειονοτικού Εβραίου: - «Εμένα δεν μ' αρέσει να τσακώνομαι. Δε θέλω να μπλέκω σε φασαρίες, να με προσέχει ο κόσμος - δεν τα μπορώ αυτά. Μ' αρέσει να κάθομαι ήσυχος στη γωνιά μου, νά' χω το μαγαζί μου καθαρό και συγυρισμένο ...και καμιά φορά να βγαίνω με κανένα φίλο να πάμε στην ταβέρνα ή στον κινηματογράφο». Τι είναι όμως αυτό που έλκει τη Μίκα στον Αρη τόσο, ώστε να αποστασιοποιείται και να δηλώνει: - «Εμένα μου αρέσουν οι άντρες να είναι αφοσιωμένοι στη δουλειά τους - στη ζωγραφική τους, στο μαγαζί τους. Άντρες χωρίς ενδιαφέροντα δεν μου λένε τίποτα -

και ας είναι κούκλοι...». Μές από τον συγκεκριμένο διάλογο αυτοκριτικής και ανάδειξης των προτερημάτων του ήρωα, ο Κρίστης κατορθώνει να δημιουργήσει αυθεντικούς και πολύπλευρους χαρακτήρες, που ανατρέπουν τα στερεότυπα.

Πρέπει όμως να πει και τον πόνο του, να διατυπώσει το πρόβλημά του, αλλιώς η γραφή δε θα είχε νόημα. Στη δεύτερη σκηνή του έργου ο Αρης δείχνει στη Μίκα, που τον επισκέπτεται στο μαγαζί του, το τελευταίο εύρημά του: ένα σπάνιο φιλντισένιο σκάκι για το οποίο έχει βρει ένα κουτί πολυτελείας, μόνο που καθώς αυτό δεν ήταν το δικό του ο «λενκός βασιλιάς» δεν χωρούσε μέσα ολόκληρος, ούτε ίσια, ούτε πλάγια. Ο Αρης τότε αναγκάστηκε να τον ξεβιδώσει και έβαλε το άλλο μισό του βασιλιά σε ένα μεγάλο κουτί μαζί με ένα τάβλι στο υπόγειο, αφού πρώτα έγραψε ένα σημείωμα με το οποίο εξηγεί και παραπέμπει στη λύση που έδωσε. Τι εξυπηρετεί όμως αυτό το γραπτό σημείωμα, γιατί ο συ-

γγραφέας-ήρωας προβλέπει την απουσία του;

Πάνω εκεί εμφανίζονται οι τρεις ομοιόμορφοι ανέκφραστοι μπρεχτιζοί γκάνγκστερ που σχολιάζουν την ενέργεια του Αρη σε παρελθόντα χρόνο, και σαν να είχε ήδη πεθάνει, διαβάζουν εν χορώ έναν επικήδειο λόγο μέσα από την εφημερίδα με την οποία τον κατασκοπεύουν - «Αγαπούσε την τάξη», - «λάτρευε την τάξη», - «τ' όνειρό του ήταν η τάξη». Η Μίκα διαπιστώνει τότε ότι όντως ο Αρης παρακολουθείται και τον ρωτάει για να βεβαιωθεί - «τι είν' αυτοί, Αρη»; ...και γιατί μπαίνουν στο μαγαζί του χωρίς την άδειά του. Τότε ο

Αρης διστακτικά όσο και σαρκαστικά της ανακοινώνει πως είναι «οι πελάτες του» και πως γνωρίζονται «...από παιδιά με τους κυρίους». Είναι η προσωπική του ιστορία και η προσωπική του καταγγελία που περικλείει όλη την ένταση της αντιφατικής και ακριβώς γι' αυτό τραυματικής εμπειρίας των Ελλήνων Εβραίων στην κατοχική Ελλάδα. Εδώ, όπως άλλοτε στην Ισπανία, αυτοί οι ιδιαίτεροι Εβραίοι και τώρα «εκπτώτοι βασιλιάδες» - «reyes deskayidos»¹¹ όπως τους ονομάζει ο Μαρκέλ Κοέν, έχασαν την αθωότητά τους - μια βασιλική διάσταση στην ποιότητα της προηγούμενης ζωής τους. Όπως και ο πλέον διάσημος Εβραίος της ιστορίας που ενοχοποιήθηκε, επειδή διαφοροποιή-

θηκε από τη γενιά του, έτσι κι' αυτοί προδόθηκαν και καταδικάστηκαν από τους ίδιους τους συντρόφους τους : Β' Επισκέπτης -«Έμαθα ότι επεκηρύχθη ο δολοφόνος του βασιλιά».

Τα πράγματα όμως περιπλέκονται, καθώς σε πολλά σημεία των καταγγελιών που διατυπώνει ο χορός των τριών γκεσταπιτών, ή «επισκεπτών» κατά το κείμενο, παύει να είναι σαφές ποιός είναι ο Μισός Βασιλιάς και ποιός ο δολοφόνος του : Β' Επισκέπτης -«Εξακριβώθη ότι ο βασιλεύς εδολοφονήθη», Γ' Επισκέπτης -«Κι' αγαπούσε την τάξη», Α' Επισκέπτης -«Αλίμονο πάει». Το μόνο που μπορεί κανείς να υποθέσει είναι ότι ο δολοφονημένος βασιλιάς και ο δολοφόνος είναι παραδόξως το ίδιο πρόσωπο. Νομίζω άλλωστε πως επιβεβαιώνεται και από τον παρακάτω διάλογο των τριών «επισκεπτών» που διαπιστώνουν πως γι' αυτό δεν θα μπορέσουν μάλλον να εισπράξουν την εξαιρετικά υψηλή αμοιβή που έχει ανακοινωθεί με την επικήρυξη: Β' -«Αλίμονο σε μας να πεις». Γ' -«Πήγε χαμένη η ζωή μας»... «Τόσα χρόνια τρέχαμε ξοπίσω του», Β' -«Φυλάγοντας ένα μαγαζί χωρίς πελάτες». -Αλλά και πάλι ελπίζουν, τίποτε άλλωστε δεν είναι αδύνατο σ' έναν παράλογο κόσμο χωρίς κανόνες: «Δεν ξέρεις τι θα βγει στο τέλος», επαναλαμβάνουν διαδοχικά.

Και πράγματι, πριν απ' το τέλος όλα φαίνεται να αλλάζουν. Ο Αρης και η Μίκα έχουν καταφύγει σ' ένα χωριό, όπου παρά την εχθρότητα των ντόπιων που διαπιστώνει η Μίκα, το ζευγάρι διασκεδάζει. Ο Αρης χαλαρώνει σε σημείο που αψηφά τον κίνδυνο και αποκαλύπτει στην καλή του την εβραϊκή του ταυτότητα. Ενώ πρώτα τους έτρεμε, τώρα αγνοεί τους γκεσταπίτες που τους έχουν ακολουθήσει και που εμφανίζονται να τους περιπολούνται και να τους προστατεύουν. Προς στιγμή το καλό και το κακό συγχέονται. Για ένα λεπτό οι θύτες μετατρέπονται σε θύματα και το θύμα σε θύτη.

Τότε, προκειμένου να σωθεί ο Αρης ακούει τη συμβουλή της Μίκας και «ομολογεί» στους επισκέπτες: - «...Τόσον καιρό η στάση μου απέναντί σας ήταν παράξενη - σα να' σαστε ξένοι, σα να μην είσατε παιδικοί μου φίλοι. Τώρα που το σκέπτομαι θαυμάζω την καλωσύνη και την υπομονή σας. Εγώ στη θέση σας θα είχα γίνει θηρίο! Κ' εσείς ούτε ένα λόγο δεν μου είπατε ποτέ-ούτ' ένα λόγο! Ήρθατε σα φίλοι και με τη στάση μου σας έκανα μάρτυρες, Αγιάσατε κοντά μου. Συμπαθείστε με. Είναι που μου 'χουν πάρει το μυαλό αυτά τα σκάκια - και ξέρετε κάτι; Εγώ δεν παίζω σκάκι, δεν είναι αστείο; Μου πήραν το μυαλό αυτά τα πιόνια και ξέχασα τους ζωντανούς ανθρώπους που είχα δίπλα μου ...» και παρακάτω -«Χαίρομαι που είστε καλά... σας αγαπώ,

...τι μπορώ να κάνω για σας;» Αλλά στο τέλος ό,τι και να κάνει, όπως και να παίξει την παρτίδα, είναι καταδικασμένος. Στην ανάκριση που διενεργούν οι γκεσταπίτες είναι αποφασισμένοι, όπως κι οι ίδιοι το δηλώνουν, εφόσον παραδεχτεί ότι ο βασιλιάς είναι δικός του να τον δικάσουν και να τον εκτελέσουν «ανεπίληπτα».

Κι όταν η Μίκα κάνει την ύστατη προσπάθεια να βρει το άλλο μισό του βασιλιά για να τον σώσει, ο Αρης της λέει επιγραμματικά: -«Ο μισός βασιλιάς είναι εδώ, Μίκα». Και όλοι μαζί της ανακοινώνουν: - «Τον κηδεύουμε σήμερα».

Η κριτική για τα έργα του Μ. Κρίσπη

Ετσι το δράμα κορυφώνεται χωρίς λύση, ακριβώς όπως και στη ζωή του Κρίσπη που ακόμη και μετά τον πόλεμο αναγκάστηκε να παραιτηθεί από τη δουλειά του ως εκφωνητής ειδήσεων και σχολίων στον ραδιοφωνικό σταθμό του BBC, όταν από όλους τους υπόλοιπους Έλληνες συναδέλφους του διάλεξαν ειδικά αυτόν για να επωμισθεί τον ρόλο του προδότη και να αναγνώσει τα ανθελληνικά αποσπάσματα ενός βιβλίου.

Στην περίπτωση του «πικραμένου» Κρίσπη η μοναδική «λύση», μήπως και αυτό βοηθούσε να διευθετηθεί κάποτε το ζήτημα της ετερότητας, ήταν να καταθέσει με τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο την προσωπική του διαμαρτυρία, για την οποία, όπως είναι φυσικό, δεν θα μπορούσε παρά να επιλέξει τη μητρική του γλώσσα, δηλαδή την ελληνική¹². Παρόλα αυτά και παρά την άρτια τεχνική του¹³, είναι ενδεικτικό ότι οι σύγχρονοί του Έλληνες διανοούμενοι δεν ασχολήθηκαν με το έργο του, ενώ όσοι το έκαναν, όσο για να γράψουν μια θεατρική κριτική¹⁴, δεν κατόρθωσαν να εισχωρήσουν στον λόγο του, ώστε να κατανοήσουν τους συμβολισμούς και τον προβληματισμό του.

Το φαινόμενο αυτό αποτελεί ακόμη ένα παράδειγμα της γενικότερης αποσιώπησης περί του εβραϊκού ζητήματος που διαπιστώνεται στην Ευρώπη κατά τις πρώτες δεκαετίες της Απελευθέρωσης¹⁵. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίον οι Έλληνες κριτικοί και διανοούμενοι της εποχής παρερμηνεύουν ή και παρανοούν τον προβληματισμό του Κρίσπη είναι αποκαλυπτικός του κοινωνικού και πολιτικού προβληματισμού του πνευματικού κόσμου στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Το παρακάτω απόσπασμα αποσπασμάτων από τις κριτικές που γράφτηκαν για τα έργα του Κρίσπη στις πιο αντιπροσωπευτικές εφημερίδες της εποχής καλύπτει όλο το φάσμα της πολιτικής σκέψης στην Ελλάδα του '60 :

Στην Αυγή¹⁶ κατά τον Γεράσιμο Σταύρου:

«...Στα Καπέλλα του Μάνθου Κρίσπη πίσω από τους συμβολισμούς των «μπερεδάκηδων» και των «τραγιάσκηδων» φαίνεται η «ανακάλυψη» πως οι ιδεολογίες αποτελούν ένα είδος καπέλλου που ο καθένας το φοράει, ούτε λίγο ούτε πολύ, από συνήθεια ή από κέρφι -και το καλύτερο είναι να απαλλαγούμε από τις ιδεολογίες- καπέλλα για να μπορέσουν οι άνθρωποι επιτέλους να συνεννοηθούν! Είτε βιομήχανος είναι είτε εργάτης, δεν έχει σημασία. Τα καπέλλα φταίνε για τις κοινωνικές συγκρούσεις! Κάτω, λοιπόν, τα καπέλλα, για να μείνει ο βιομήχανος-βιομήχανος και ο εργάτης-εργάτης. Όλα κι όλα το σχήμα τούτο δεν πρέπει να αλλάξει. Για να συνεννοούνται οι άνθρωποι! Είδατε πόσο εύκολα μπορούν να βουλευτούν τα πράγματα. Τι κρίμα τόσους αιώνες να μην έχει ανακαλύψει η ανθρωπότητα τούτη τη «Θεωρία», θα γλίτωνε από τις ιστορικές αλλαγές κι από τους φιλοσόφους και τους επαναστάτες, κι απ' τα Καπέλλα γιατί θα ήταν περιττό να μας απασχολούν τώρα σαν μονόπρακτο.

Αυτά τα πράγματα υποστηρίζονται σοβαρά σε τρεις εικόνες όταν η επιστημονική σκέψη έχει τόσο προχωρήσει κι ο σοσιαλισμός θριαμβεύσει στον πλανήτη μας, η περίπτωση, αν όχι τίποτε άλλο αποτελεί πρόκληση για τη στοιχειώδη νοημοσύνη. Για να μη πούμε πως πάει πολύ τόσο μαχητικότητα στη χώρα που αλωνίζουν οι "μπερεδάκηδες"....».

Στην προσπάθειά του ο συγγραφέας να αποδείξει τη θεωρητικολογία του εκμεταλλεύεται αρνητικά τις αξιολογικές δραματολογικές ικανότητες που έχει. Εντελώς σχηματικά γίνονται τα δύο πρόσωπα του έργου, η Χριστίνα και ο Στέφανος. Ο δεύτερος, μάλιστα, εκπρόσωπος των «τραγιάσκηδων» δεν μας πείθει πως έγινε και αποποιήθηκε την τραγιάσκα μόλις βγήκε από την φυλακή των «μπερεδάκηδων» και την ώρα που είχαν επικρατήσει «οι δικοί του». Αναπτύσσει, βέβαια, διάφορα επιχειρήματα, μα πώς μπορούν αυτά να υποκαταστήσουν το «δράμα» τη μεγάλη πράξη που αυτή μόνο μπορεί να δείξει αν έχουν δίκιο ή άδικο να πετάξουν οι δύο νέοι τα καπέλλα τους (πλήρης συνταυτισμός της ιδεολογίας της ολιγαρχίας και των εργαζομένων) και να παν ξεσκούφωτοι στο θάνατο;

Γενικότερα, η υποκειμενική θεώρηση της πραγματικότητας υποχρεώνει τον συγγραφέα να αφήσει το υλικό του χωρίς αντίκρισμα στη ζωή - να φορέσει κι εκείνος ένα καπέλλο, που τελευταία πολύ λανσάρεται από τους «μπερεδάκηδες». Η μόδα του «λαϊκού καπιταλισμού»

για να σταματήσει η πάλη των τάξεων.

Είναι σκόπιμο εδώ να σημειωθεί ότι η παντελής έλλειψη γνώσεων εβραϊκής ιστορίας οδηγεί και άλλους, πολύ πιο εκλεπτισμένους διανοούμενους, όπως τον Κώστα Κουλουφάκο της *Επιθεώρησης Τέχνης* αλλά και την Ελένη Ουράνη στην ίδια παρανόηση. Όλοι τους, ασχέτως αν εκτιμούν ότι ο συμβολισμός που χρησιμοποιεί ο Κρίσπη είναι επιτυχημένος ή όχι, αναγνωρίζουν τα διάφορα καπέλλα ως ιδεολογικά και όχι ως εθνικοθηρησκευτικά σύμβολα και δεν προβληματίζονται τι μπορεί να εννοεί ο Κρίσπη όταν λέει ότι η «τραγιάσκα είναι το αρχαιότερο καπέλλο στον κόσμο».

Τρία χρόνια αργότερα όταν ανεβαίνει ο *Μισός Βασιλιάς* ο Γεράσιμος Σταύρου, εξακολουθεί να είναι δυσανεσθημένος με τις θεατρικές επιδόσεις των νέων συγγραφέων. Με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Το θέατρό μας χωρίς ιθαγένεια»¹⁷ γράφει, στο τέλος της θεατρικής περιόδου του 1963, μία ακόμη κριτική που στην περίπτωση του Κρίσπη είναι ύποπτα συνοπτική, αν όχι μολκετική:

«Το ελληνικό έργο δεν γνώρισε ούτε φέτος καμιά ενίσχυση και στοργή. Οι πειραματικές σκηνές, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, δεν ανταποκρίθηκαν στον προσορισμό τους. Μόνο το μονόπρακτο του Μάνθου Κρίσπη είχε κάποια θετικά στοιχεία».

Είναι επομένως σαφές ότι ο *Μισός Βασιλιάς* δεν ενδιαφέρει τον Γ. Σταύρου ακριβώς επειδή στη δεκαετία του 1960 το εβραϊκό ζήτημα δεν εντάσσεται πια και δεν εξυπηρετεί τις πολιτικές προτεραιότητες της ελληνικής αριστεράς.

Σ' αυτήν την κατηγορία εμπίπτει και ο Βάσος Βαρίκας που τον ίδιο καιρό γράφει τη στήλη της θεατρικής κριτικής στα *Νέα*¹⁸:

«...Το πρόγραμμα συμπληρώθηκε από το μονόπρακτο του Μ. Κρίσπη ο *Μισός Βασιλιάς*, που μας ξαναφέρει στο κλίμα των *Καπέλλων* του ίδιου συγγραφέα που είχε παρουσιάσει επίσης η «Δωδεκάτη Αυλαία». Οι ολοκληρωτικές ιδεολογίες της εποχής μας είναι και δω ο ουσιαστικός στόχος, με θύμα το άτομο, που επιμένει να ζήσει χωρίς να ανήκει παρά μονάχα στον εαυτό του. Η εφιαλτική ατιμόσφαιρα της παρακολούθησης και της υποβολής του συναισθήματος της ενοχής, μας θυμίζουν τον Κάφκα. Το μονόπρακτο δείχνει προσωπικό προβληματισμό. Ο συμβολισμός του, όμως, δεν διαθέτει την αναγκαία διαύγεια. Υπάρχει έλλειψη ισορροπίας μεταξύ ιδέας και θεατρικής πραγματικότητάς της».

Εκπληξη προκαλούν, όμως, και τα κατά πολλά πα-

ρόμοια ως προς την κατανόηση, αν και πολύ πιο καλοπροαίρετα κριτικά σημειώματα του Κλέωνα Παράσχου που δημοσιεύονται στην *Καθημερινή*¹⁹ διαδοχικά για το κάθε έργο, το 1960 και το 1963:

«...Θα μπορούσε να ονομάσει κανείς «συμβολικό» το μονόπρακτο - σε τρεις εικόνες - του Μ. Κρίστη, πρώτο κατά σειρά στα τρία μονόπρακτα που παρουσίασε η «Δωδεκάτη Αυλαία». Πραγματικά *Τα καπέλλα* είναι ένα σύμβολο, συμβολίζουν τις διάφορες κοινωνικές ιδεολογίες, που υπήρχαν ανέκαθεν από τότε που άρχισαν να δημιουργούνται θεωρίες και συστήματα και δόγματα, και που θα έλεγες ότι ποτέ άλλοτε δεν είχαν κολλήσει στους ανθρώπους στενότερα παρόσο στην εποχή μας. Το συμβολιζόμενο διαφαίνεται από τις δύο πρώτες φράσεις των δύο προσώπων του έργου, του Στέφανου και της Χριστίνας, δύο νέων που αγαπιούνται, προβάλλει καθαρά, ωστόσο, το σύμβολο, που το διατηρεί φυσικά ο συγγραφέας ως το τέλος, και δίνει στο έργο κάποια χάρη - που δεν θα την είχε αν ο συγγραφέας μας μιλούσε ξέσκαπα-, τη χάρη και την πλαστικότητα, και την ενάργεια που δίνει προπάντων στο θέατρο κάτι συγκεκριμένο σε μια αφηρημένη ιδέα.

Τα καπέλλα έρχονται και ξανάρχονται στο έργο. Ο Στέφανος θέλει να τα εξομοιώσει χωρίς, όμως, όσο υπάρχουν, να αρνηθεί το καπέλλο του και να φορέσει ένα άλλο (μια στιγμή το επιχειρεί παρακινούμενος από την Χριστίνα, αλλά αμέσως μετανοώνει έτοιμος να θυσιάσει και τη ζωή του για να διατηρήσει το καπέλλο του). Αυτό, ωστόσο, το μοτίβο του καπέλλου δεν δίνει μονοτονία στο έργο γιατί ο συγγραφέας δημιουργεί με το μοτίβο του καταστάσεις ψυχικές που ποικίλλουν και στιγμές με γνήσιο δραματικό παλμό. Το τέλος ξεκαθαρίζει το νόημα του έργου και είναι μια λύση στο δράμα των δύο νέων. Ο Στέφανος και η Χριστίνα, ενώ ακούγονται φωνές που διαδηλώνουν μια κάποια πολιτικοκοινωνική ιδεολογία, ξεχνούνται στους δρόμους χωρίς καπέλλα, έχουν πετάξει από πάνω τους τις ορθοδοξίες, είναι ελεύθεροι. ...».

«...Στο *Μισός Βασιλιάς* παρακολουθούμε την αγωνία ενός Εβραίου που πολιορκούν ολόενα και πιο σφικτά γκάνγκστερ, δηλαδή γκεσταπίτες, ώσπου στο τέλος πέφτει στα νύχια τους. Και εδώ ο εξπρεσιονισμός για ένα δράμα φοβερό ασφαλώς δίχως προηγούμενο που το είδαμε, όμως, πάρα πολλές φορές ως τώρα στο θέατρο, που για τούτο μόνο δοσμένο από έναν μεγάλο τεχνίτη μπορεί να

μας συγκινήσει».

Αναρωτιέμαι, ποιά είναι τα έργα του ελληνικού ρεπερτορίου στα οποία αναφέρεται ο Κ. Παράσχος, γιατί εκτός από την υπόθεση Ντρέϊφους, που τον Ιανουάριο του 1960 είχε συμπληρώσει 150 παραστάσεις από τον θίασο Δ. Μυράτ στην Αθήνα, δεν κατάφερα να εντοπίσω κάποιο άλλο με αντίστοιχο περιεχόμενο.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σεμνή και σοβαρότερη προσέγγιση του Αγγελου Τερζάκη στο *Βήμα*²⁰ όπου ανάμεσα στους άλλους νέους θεατρικούς συγγραφείς ξεχωρίζει τον Μ. Κρίστη:

«...Το εφετεινό πρόγραμμα της Δωδεκάτης Αυλαίας έχει πιο πρωτοποριακό χαρακτήρα από το περυσινό. *Τα καπέλλα* του Μ. Κρίστη συνοψίζουν την ιστορία ενός ερωτικού ζευγαριού, την περιπέτεια ενός ανθρώπινου γένους που αυτοβασιλεύεται κάτω από τον εθελόδοιλο ζυγό των τεχνικών διαφορών και διακρίσεων. Αυτές είναι που ρυθμίζουν τη ζωή των ανθρώπων. Ο Στέφανος και η Χριστίνα παρά την έντονη αμοιβαία τους έλξη, βρίσκονται καταδικασμένοι να υποτάσσονται στον διπλό ρυθμό: ενός πλήθους που αναβράζει έξω από το κλειστό δωμάτιο, συνεπαρμένο από το πνεύμα δύο ανταγωνιζόμενων ολοκληρωτισμών και του ρυθμού των «καπέλλων» τους που εκφράζουν ό,τι και το πλήθος και από σκηνή σε σκηνή μεγαλώνουν, με κίνδυνο να τους κρατήσουν τελειωτικά σε απόσταση, να τους χωρίσουν. Ο ένας τους ανήκει σ' αυτούς που φορά από γεννησιμιού του τραγιάσκα. Η άλλη στους οπαδούς του μπρερέ. Η λύτρωση, θανάσιμη ίσως - θα έρθει όταν τα 2 παιδιά θα αποφασίσουν να βγάλουν τέλος τα θεριμένα καπέλλα τους και να αντιμετωπίσουν το εξαγριωμένο πλήθος, ξεσκούφωτα αγνά... Μ' έναν διάλογο ηθελημένα γυμνό, ο κ. Κρίστης κατορθώνει να υποβαστιάσει σκηνικά το έργο του και να κάνει αισθητή την προέκτασή του».

Στην ίδια εφημερίδα το 1963, μετά από μια εκτενή ανάλυση περί της εξέλιξης της πρωτοπορίας στο σύγχρονο ελληνικό θέατρο ο Α. Τερζάκης γράφει:

«Άνισα είναι τα τέσσερα μονόπρακτα που συναπαρτίζουν το πρόγραμμα τούτου του Πειραματικού Θεάτρου. Τα δύο πρώτα «Ο τρίτος διάδρομος αριστερά» του Ν. Μάτσα και ο «Αδειος κύκλος» του Χρ. Σαμουηλίδη έχουν πολύ διάφανο συμβολισμό και η πρωτοποριακή τους νοοτροπία μοιάζει μάλλον με ένδυμα.

Αντίθετα ο *Μισός Βασιλιάς* του Μ. Κρίστη ανα-

δίνει κάτι το αυθεντικό κι ας αγγίζει εδώ και κει το παγωμένο χέρι του Κάφκα. Η εφιαλτική παρακολούθηση που εκφράζεται με τους τρεις μαυροντυμένους άνδρες, και η αξίωση λογοδοσίας για κάτι ουσιαστικά παράλογο, που κατατρέπει το ζευγάρι Μίκα-Άρης, πετυχαίνουν να συνθέσουν μια ατμόσφαιρα με δραματική γνησιότητα».

Εκτός όμως από τον Α.Τεζάκη, που κατορθώνει να αναγνωρίσει την αυθεντικότητα και να κατανοήσει έστω ως ένα σημείο την προβληματική του Μ. Κρίσπη, όλοι οι υπόλοιποι κριτικοί, όπως φάνηκε, επιχειρούν να τον προσαρμόσουν στα μέτρα τους. Θα έπρεπε ίσως λοιπόν να αναρωτηθούμε μήπως η αδυναμία τους στη συγκεκριμένη περίπτωση να εξηγήσουν την υπαρκτή αγωνία του Κρίσπη αντανάκλα τη γενικότερη αδιαφορία για το πρόβλημα του Έλληνα Εβραίου, ακόμη κι όταν αυτός είναι αποδεδειγμένα ικανός στη χρήση της ελληνικής γλώσσας.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Την άποψη αυτή υποστηρίζει ο καθηγητής Γεώργιος Θ. Μανρογορδάτος στο Α' Συμπόσιο Ιστορίας της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού που έγινε στις 23-24 Νοεμβρίου 1991 με θέμα «Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια».

2. Ρωμανιότες ονομάζονται οι Εβραίοι Ρωμιοί, δηλαδή αυτοί που, από την αρχαιότητα έως σήμερα, έχουν ως μόνη μητρική γλώσσα την ελληνική, και γι' αυτό προσεχόνται από βίβλους με ελληνικούς χαρακτήρες.

3. Το μεταφραστικό έργο του Μάνθου Κρίσπη είναι μεγάλο και θα χρειαζόταν ειδική έρευνα για να συγκεντρωθεί όλο. Στο εσώφυλλο του βιβλίου του *Θέατρο: Τα κατέλλα - Ου θνήξεις εν πολέμω - Ο μισός βασιλιάς*, Αθήνα, 1964, έκανε ο ίδιος μια επιλογή έργων που μετάφρασε από τα πεζογραφήματα των J. Conrad, F. Kafka, F. Scott Fitzgerald, B. Malamud ως και θεατρικά των S. Beckett, A. Miller, Τσέχωφ, Πιραντέλλο και Μπρέχτ.

4. Μάνθου Κρίσπη, *Θέατρο: Τα κατέλλα - Ου θνήξεις εν πολέμω - Ο μισός βασιλιάς*, Αθήνα, 1964, σ.10.

5. Κλέων Παράσχος, «Θεατρικά Πρώται», εφημ. Καθημερινή, 20.1.1960, σελ.3

6. Στις 15 Μαΐου του 1962 ανέβηκε στην Αμερική, στο Πανεπιστήμιο της Βοστώνης σε μετάφραση και σκηνοθεσία του Νάσου Αναγνωστόπουλου.

7. Ο συγγραφέας σκόπιμα παραπέμπει εδώ σε φυσικά ελαττώματα προκειμένου να ανατρέψει την προκατάληψη που έχει αναβιώσει εξαιτίας της ρατσιστικής προπαγάνδας των ναζί για τα δήθεν στερεότυπα ιδιότυπα φυσικά χαρακτηριστικά των κατωτέρων όντων και ιδίως των Εβραίων. (Στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου. *Ο άλλος εν διωγμώ: Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1998. Κατερίνα Στενού, *Εικόνες του άλλου: Η ετερότητα από τον μύθο στην προκατάληψη*, Εξάντας, Αθήνα, 1998. Ζήσης Παπαδημητρίου, *Ο Ευρωπαϊκός Ρατσισμός, Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα, 2000.)

8. Κλέων Παράσχος, «Θεατρικά Πρώται», εφημ. Καθημερινή, 20.1.1960, σελ.3.

9. Israel Abrahams, *Jewish Life in the Middle Ages*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1961, pp. 291-306. Ζήσης Παπαδημητρίου, ό.π., *Ο Ευρωπαϊκός Ρατσισμός*, σ.79.

10. Των Ν. Μάτσα, Β. Ζιώγα και Χρ. Σαμουηλίδη. Καθημερινή, 3.5.1963, σ.4 (Κλ. Β. Παράσχος).

11. Μαρσέλ Κοέν, *Γράμμα στον Αντόνιο Σάουρα*, Νηοίδες, Θεσσαλονίκη, 1999, σ.16 και 53.

12. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα ελληνικά μίλησαν και οι περισσότεροι από τους 70 Έλληνες Εβραίους επιζώντες που κατέθεσαν την προσωπική τους μαρτυρία στις βιντεοσκοπημένες συνεντεύξεις που διενεργήθηκαν από τη συγγραφέα από το 1996-1998, κατ' ανάθεση του Αρχείου του Ολοκαυτώματος SHOAH Visual History Foundation που συγκροτήθηκε στο Los Angeles των ΗΠΑ.

13. Β. Μανιάτης (ψευδ. του Κ. Κουλουφάκου), «Το Θέατρο» Επιθεώρηση Τέχνης, χρόνος Στ', τόμος 1Α', Φεβρουάριος, 1960, Τεύχος 62, σσ.167-169.

14. Στο ίδιο. Άλκη Θρύλου (ψευδ. της Ελένης Ουράνη), *Ελληνικό Θέατρο: 1959-1961*, τόμος Η', εκδ. Ακαδημία Αθηνών: Ιδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα, 1980, σσ. 107-109 και 198-199. Γεράσιμος Σταύρου, «Η Κριτική του θεάτρου: Τρία ελληνικά μονόπρακτα. Ο δεύτερος κύκλος της Δωδεκάτης Αυλαίας», Αυγή, Αθήνα, 19.1.1960, σ.2. Βάσος Βαρίκας, «Θεατρική Κριτική», εφημ. Τα Νέα, Αθήνα, 11.5.1963, σ.2. Κλέων Παράσχος, «Θεατρικά Πρώται», εφημ. Καθημερινή, 20.1.1960, σελ.3 και εφημ. Καθημερινή, 3.5.1963 σ.4. Αγγελος Τεζάκης, «Από τα θέατρα» εφημ. Το Βήμα, Αθήνα 17.1.1960, σ.3 και «Θεατρικές πρώτες», Το Βήμα, Αθήνα στις 9.5.1963, σ.2.

15. Ρίκα Μπενβενίστε, «Η ιστορία των Εβραίων της Ελλάδας κατά τη γερμανική κατοχή», στο Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, (επιμ. Ρίκα Μπενβενίστε), *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1998, σσ.5-11.

16. Γεράσιμος Σταύρου, ό.π., Αυγή, Αθήνα, 19.1.1960, σ.2.

17. Αυγή, Αθήνα, 14.5.1963, σ.2.

18. Τα Νέα, Αθήνα, 11.5.1963, σ.2.

19. Κλέων Παράσχος, ό.π., Καθημερινή, 20.1.1960, σελ.3 και Καθημερινή, 3.5.1963, σ.4.

20. «Από τα θέατρα», εφημ. Το Βήμα, Αθήνα, 17.1.1960, σ.3 και «Θεατρικές πρώτες», Το Βήμα, Αθήνα στις 9.5.1963, σ.2.

[*Η Ρένα Μόλχο* σπούδασε ευρωπαϊκή ιστορία στο Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ. Εμπόνησε διδακτορική διατριβή με τίτλο «*Les Juifs de Salonique, 1856 - 1919: Une communauté hors norme*» στο Πανεπιστήμιο Ανθρωπιστικών Σπουδών του Στρασβούργου.

Οι έρευνές της έχουν υποστηριχθεί με υποτροφίες από το Memorial Foundation for Jewish Culture της Νέας Υόρκης και τα Αρχεία της Shoah, στο Los Angeles. Έχει διδάξει την ιστορία της εβραϊκής παρουσίας στην Ελλάδα στα σεμινάρια που οργανώθηκαν από το International Study Groups, και από το 1991 είναι συνδρύτρια της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού. Ήδη διδάσκει στο Πάντειο Πανεπιστήμιο την ιστορία του ελληνικού εβραϊσμού. Έχει πλούσιο συγγραφικό έργο αναφερόμενο στον πολιτισμό των Ελλήνων Εβραίων και ειδικότερα της Θεσσαλονίκης, η δε μελέτη της με τίτλο «Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856 - 1919: Μια μοναδική κοινότητα» έχει βραβευθεί από την Ακαδημία Αθηνών. Η πρώτη δημοσίευσή της παρούσας μελέτης έγινε στα «Στη χρόνια Θέματα», τ. 78 - 79/ Ιούλιος - Δεκέμβριος 2001].

Ενθύμιον Αγάπης

Διήγημα της κας ΠΟΥΛΧΕΡΙΑΣ Ι. ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Εκείνα τα χρόνια πριν από τον πόλεμο, στη Θεσσαλονίκη κοντά στα Κάστρα, Εβραίοι δεν κατοικούσαν. Όλοι σχεδόν ήταν συγκεντρωμένοι στις Ανατολικές συνοικίες. Λίγοι προς τη Βαρδόρα, και αρκετές οικογένειες ζούσαν διάσπαρτες σ' όλες τις υπόλοιπες γειτονιές. Και στο Κέντρο στα μεγάρα οι πολύ πλούσιοι.

Όμως στην οδό Πατρόκλου, στην Άνω Πόλη κοντά στον Άγιο Νικόλα τον Ορφανό μέσα σε μια μακρόστενη αυλή, ήταν συγκεντρωμένα τρία - τέσσερα σπιτάκια όπου έμεναν βραχίχες οικογένειες. Εξαιρέση στον κανόνα για να τον επιβεβαιώσει.

Πώς βρέθηκαν εκεί ψηλά, μακριά από τους ομό-
θρησκους τους των φτωχικών ανατολικών συνοικιών
ή του 151 κανείς δεν ξέρει... Γιατί ήταν φτωχοί άν-
θρωποι με μεροκαματιάρες που δεν είχαν καμία σχέση
με τα πλουσιότατα του κέντρου.

Αυτοί που έμεναν σ' αυτή την αυλή νοικοκυρε-
μένοι, είχαν κτίσει τα σπιτάκια μόνοι τους και δου-
λευαν στην κεντρική αγορά Μοδιάνο σαν μεταφορείς
ή υπάλληλοι. Μα τα έβγαζαν πέρα δύσκολα. Είχαν και
πολλά παιδιά... Που είχαν όμως αφομοιωθεί με τα
προσφυγόπουλα της γειτονιάς μια χαρά. Και διά-
βαζαν μαζί ή έπαιζαν μονιασμένα στο δρόμο.

Το μόνο που ξεχώριζε τα εβραίοπουλα ήταν η τραγουδιστή μακρόσυρτη προφορά τους επηρεασμένη από τα ισπανικά που μιλούσαν στο σπίτι τους. Ζούσαν αγαπημένα μεταξύ τους μέσα στο πνεύμα της πολυσυλλεκτικής και ανεξίθρησκης Θεσσαλονίκης, που επί αιώνες είχε φιλοξενήσει όλες τις φυλές και τις θρησκείες. Που ήταν όχι μόνο ανεκτές αλλά και σεβαστές. Υπήρχαν βέβαια - για να μην πούμε ότι ζούσαν σε μια ιδανική πολιτεία που δεν υπάρχει πουθενά στον κόσμο - και οι εξαιρέσεις. Λίγες όμως. Άλλωστε τι θα είχαν να χωρίσουν; Όλοι φτωχοί ήταν εκεί ψηλά και αγωνίζονταν για τον άρτον τον επιούσιον. Συνοδευόμενο από τα παραδοσιακά λιτά φαγητά των απλών καθημερινών ανθρώπων. Έτσι αντάλλασσαν τα πιάτα τους για να δοκιμάζουν όλες τις γεύσεις. Ίσως κι αυτή η συνήθεια να τους έδενε πιο πολύ. Όταν καθίσεις και φας ψωμί κι αλάτι με τον διπλανό σου δένεσαι με δεσμούς αόρατους και δυνατούς. Ο κοινός αγώνας για τη ζωή τη δύσκολη τους ένωνε και δεν άφηνε θέση για ρατσισμούς και φιλοσοφικές αναλύσεις των διαφορετικών θρησκειών. Ο ιερέας ήταν το ίδιο σεβαστός όπως και ο ραββίνος.

Και ο κουρασμένος νοικοκύρης που γύριζε το βράδυ από την αγορά ανεβαίνοντας τον απότομο ανήφορο Χριστιανός ή Εβραίος, ένα πράγμα μόνο ήθελε. Να βρει ένα χαμόγελο να τον περιμένει μαζί μ' ένα

πιάτο ζεστό φαί κι ένα κρασί ή ένα ουζάκι για να τον ξεκουράσει. Μετά να φιλήσει ή να μαλώσει τα παιδιά του ανάλογα με την περίπτωση και να πάει να κοιμηθεί. Για να πάρει κουράγιο να ξαναρχίσει τον αγώνα την άλλη μέρα...

Έτσι περνούσε ο καιρός, και είχαν ζυμωθεί μαζί οι ζωές τους τόσο πολύ που μόνο οι γιορτές τους ξεχώριζαν και τίποτα άλλο.

Τα χρόνια με τις χαρές και τις λύπες τους όπως πάντα έφευγαν, μέχρι που ήρθε ο απαίσιος Πόλεμος. Με όλα του τα δεινά.

Και πήγαν να πολεμήσουν μαζί τα παιδιά τους. Κι έκλαψε το ίδιο πικρά η Βαγγέλη, όταν έχασε το γιο της, με τη Ναομί, όταν της ήρθε και κείνης το μαντάτο το φοβερό. Και το ίδιο πείνασαν και στερήθηκαν και φροβήθηκαν και αναθεμάτισαν τον πόλεμο και τα φροβιά που έφερε μαζί του...

Όλα αυτά δεν ήταν τίποτα μπροστά στο μεγάλο κακό που ξημέρωσε στο έτος 1943. Διωγμός! Ξεσηκωμός, καταταρραγμός των Εβραίων από τους Γερμανούς!.. Πρώτα ήρθε το απαίσιο σημάδεμα με το κίτρινο άστρο στο πέτο, το μαρκαρίσμα των ανθρωπινων πλάσμάτων σαν να ήταν ζώα για σφάξιμο... Και μετά η ώρα του ξεριζώματος ενός ολόκληρου λαού... Για πού;.. Για τα στρατόπεδα Εργασίας, όπως τα έλεγαν οι κατακτητές. Για τους τόπους εξόντωσης, όπως τα κατέγραφε η Ιστορία...

«Τα Αμελέ Ταμπουρού» των Γερμανών, έλεγαν οι γείτονές τους οι πρόσφυγες από τη Μικρασία που είχαν πικρή πείρα απ' αυτά. Κι έκλαψαν για τη μοίρα των φίλων τους, γιατί ήξεραν τι τους περίμενε. Η Γνώση του Κακού τους έκανε πολύ απαισιόδοξους. Μα δεν τους είπαν τίποτα για να μην τους τρομάξουν πιο πολύ.

Ἦρθε ἡ Ναομί καὶ ἡ Νίνα καὶ ἡ Ελβίρα ν' ἀποχαι-
ρετίσουν τὶς φίλες τους. Ἡ Βαγγέλη καὶ ἡ Μαρία καὶ ἡ
Λένκω ἐκλάσαν μαζί τους καὶ τοὺς εὐχήθηκαν καλὴ
τύχη.

Ότι καλό και αξίας είχαν οι φτωχές νοικοκυρές, πριν κλείσουν την πόρτα του σπιτιού τους, το μοίρασαν στις φίλες. Μικροπράγματα. Κανένα κουζίνακό χρήσιμο, μια πολυθρόνα ανασταυτική κληρονομιά της γιαγιάς, ένα πέτρινο γουδί για τη σκορδαλιά, ένα ντουλαπάκι με βιτρίνα για τα γυαλικά, τέτοια συνηθισμένα πράγματα που μπορεί όμως να έπιαναν τόπο σε ένα φτωγικό σπίτι.

Μόνο η Κλάρα δεν ήρθε μαζί με τις άλλες εκείνη τη μέρα. Όμως μόλις βράδιασε, χτύπησε την πόρτα της Λένκως. Κοατούσε ένα μεγάλο τετράγωνο δέμα...

«Αχ! γειτόνισσα...» είπε με την τραγουδιστή προ-

φορά της. «Φευγουμε! Ο θεός ξέρει για πού... Ήρθα να σας αποχαιρετίσω και να σας ζητήσω μια χάρη».

Η Κλάρα δεν έμενε μέσα στην αυλή, γι αυτό ίσως δεν είχε έρθει μαζί με τις άλλες. Το σπίτι της, διάφορο με κήπο, ήταν πιο κάτω στη στροφή. Ήταν πιο καλοστεκουμένη οικονομικά, γιατί ο άντρας της ήταν μορφωμένος. Λογιστής και παρτίδα μαθήματα Γαλλικών όπως και κείνη. Εργαζόταν σε μια μεγάλη εταιρία εισαγωγών σε καλή θέση. Είχε δύο κοριτσάκια κι ένα γιο, μικρά παιδάκια ακόμα. Έτσι δεν ένοιωσε την πίκρα της απώλειας που είχε χτυπήσει τις άλλες.

Πάντα κοκέτα ξεχώριζε από τη φτωχολογιά της φυλής της. Με τη Λένκω είχε πολλές φιλίες. Ταίριαζαν οι ηλικίες τους όπως και των κοριτσιών τους που ήταν συμμαθήτριες... «Αχού... πώς θ' αποχωριστούμε... Τι κακό μας βρήκε...». Κι άρχισε να κλαίει. Όλοι συγκινήθηκαν κι έκλαψαν μαζί της. Δεν ήξεραν τι να πουν. Δεν χωρούσαν λόγια σε τέτοια συμφορά.

«Σας έφερα μερικά δωράκια για να με θυμάστε...». Ακούμπησε το μεγάλο δέμα που κρατούσε κάτω. Το είχε τυλιγμένο, με μια κουβέρτα σχεδόν καινούργια. Μετά άνοιξε ένα σακουλάκι κι έβγαλε από μέσα δύο ζευγάρια σκουλαρίκια ασημένια κρεμαστά με κεχριμαπαρένιες πέτρες. Τα έδωσε στα δύο κοριτσάκια, κι αφού εκείνα την ευχαρίστησαν και τα θαύμασαν, τους τα φόρεσε η ίδια στα τρυπημένα τους αυτιά. Οι κεχριμαπαρένιες πέτρες πέταξαν ζαρκιές κίτρινες λάμψεις κάτω από το φως της γκαζόλαμπας. Ήταν αργά, και το ρεύμα είχε κοπεί.

Μετά καρφίτωσε στο φόρεμα της Λένκω μια συντεφένια καρφίτσα που έδειχνε δύο περιστερία να φιλιούνται. Από κάτω είχε μια γραφή άγνωστη.

«Είναι από την Παλαιστίνη. Της προγιαγιάς μου. Τα γραμμάτια είναι αρχαία εβραϊκά. Της Παλιάς Διαθήκης και σημαίνουν Ενθύμιον Αγάπης». Όλοι έκλαιγαν.. Αχί Κλάρα, γιατί να συμβαίνουν όλα αυτά;

«Και τώρα θα σας ζητήσω μια χάρη...». Και ξεσκέπασε αυτό που έμοιαζε με μεγάλο καθρέφτη. Ήταν η οικογενειακή τους φωτογραφία που στόλιζε τον τοίχο του σαλονιού της. Την ήξερε η Λένκω. Εκεί ήταν όλοι φωτογραφισμένοι πριν από χρόνια. Η προγιαγιά της Κλάρας, η γιαγιά κι ο παππούς, οι γονείς της. Και μαζί όλα τα παιδιά και τα εγγόνια τους.

Τους είχε μιλήσει για την ιστορία του καθενός. Αυτός είχε πεθάνει, ο άλλος είχε φύγει για την Αμερική, η άλλη είχε ξενιτευτεί και παντρευτεί στη Γαλλία. Κι άλλοι οι περισσότεροι στην Παλαιστίνη στα δικά τους χώματα..

«Το μόνο που θέλω, είναι να μου φυλάξετε την οικογενειακή φωτογραφία. Αν δώσει ο θεός και γυρίσουμε, θα είναι μια παρηγοριά να ξαναδώ την οικογένειά μου. Είναι κειμήλιο...». Η Λένκω την παρηγόρησε.

«Μείνε ήσυχη Κλάρα μου. Θα την κρεμάσω στο σαλονάκι μου πάνω από τον κομό. Έχει και ωραία σκαλιστή κορνίζα. Είναι στολίδι στον τοίχο. Θα σε βλέπω

εκεί όπου είσαι τόσο όμορφη στα νιάτα σου και δεν θα σε ξεχνάω...».

Αποχαιρετίστηκαν με συγκίνηση, και η Κλάρα τους χάρισε και την σχεδόν καινούργια κουβέρτα. Τη χρειάζονταν... Τόσα χρόνια δεν είχαν αγοράσει τίποτα, και τα ρούχα τους και το νοικοκυριό τους είχε τόσες ελλείψεις... Τι συναισθηματική κοπέλα αυτή η Κλάρα... Ήθελε να σωθεί η οικογένειά της έστω και στη φωτογραφία...

Την άλλη μέρα ένας μεταφορέας τους έφερε τον καινούργιο ωραίο μπουφέ της Κλάρας με τον μεγάλο καθρέφτη. Η μαντάμ Κλάρα τον στέλνει, είτε, μαζί με την αγάπη της...

Η Λένκω πολύ το ευχαριστήθηκε. Της έλειπε ένας καλός καρδένιος μπουφές. Είχε και κάμποσα καλά κρυσταλλικά μέσα. Δύσκολες εποχές, όλα χρειάζονταν...

Στόλισε το σαλόνι ο μπουφές, και ο άντρας της Λένκω έβαλε ένα μεγάλο καφρί στον τοίχο και κρέμασε την οικογενειακή φωτογραφία της Κλάρας. Ποιος θα καταλάβαινε ότι δεν ήταν δική τους; Μόνο οι συγγενείς. Όλα τα πρόσωπα ήταν ωραία, ντυμένα με τα καλά τους, χαμογελαστά. Και δεν φαινόταν στη φωτογραφία αν ήταν Χριστιανοί ή Εβραίοι... Μια χαρά άνθρωποι ήταν...

Το Κακό ήρθε και πέρασε, ο Πόλεμος τελείωσε, και τα δάκρυα άρχισαν να στεγνώνουν στα μάτια των πολεμικών. Άφησε όμως τόσες πληγές...

Από τους εξήντα χιλιάδες Εβραίους της Θεσσαλονίκης μόνο χίλιοι γύρισαν πίσω από τα στρατόπεδα του θανάτου. Όλοι διάβασαν κι έμαθαν τα φοβερά εγκλήματα που είχαν γίνει και έφριξαν. Πόνεσαν, αγανάκτησαν κι έκλαψαν για τους αθώους που χάθηκαν έτσι άδικα...

Κανένας από τη γειτονιά εκεί ψηλά στα Κάστρα δεν είχε σωθεί. Ούτε ένας δεν γύρισε στο σπίτι του... Τόσων καιρό στα σπίτια τους κατοικούσαν πρόσφυγες από την Καβάλα, τη Δράμα και τις Σέρρες που είχαν καταφύγει εκεί κυνηγημένοι από τους Βούλγαρους. Άλλα βάσανα και τραγωδίες αυτές... Δεν μπορούσαν να το χωνέψουν που ούτε ένα παιδάκι δεν είχε γυρίσει...

«Τι περιμένεις καλό από τον πόλεμο; Τι σας έφταιγαν μωρέ οι καημένοι οι γειτόνοι μας; Ποιον πείραζε η Ναομί, η Νίνα, η Ελβίρα, η Κλάρα; Και τα παιδιά τους; Ο καημένος ο Ιωσήφ, ο Ραούλ, ο Γιακώβ; Όλη μέρα δούλειαν σαν και μας ν' αναστήσουν τα παιδιά τους. Φτου σας εγκληματίες!» έλεγε η Λένκω.

Τώρα μίσησαν και σιγάθηναν τους Ναζί πιο πολύ μ' αυτά που διάβαζαν. Και τους πολέμους κι αυτούς που τους κάνουν...

Πέρασε ένας χρόνος αποκαλύψεων οδυνηρών και απαράδεκτων για την αθώα φαντασία τους. Για όλα αυτά που είχαν γίνει αυτά τα χρόνια... Αργούσαν οι πληγές να κλείσουν, μα η ζωή πάντα ξαναρχίζει...

Οι πρόσφυγες από τη Δράμα έφυγαν και γύρισαν

στον τόπο τους. Και τα κατάκλειστα σπίτια πιο πολύ έφερναν στο νου την τραγωδία που είχε συντελεστεί... Ωσπου νοικιάστηκαν, νοικοκυρεύτηκαν, ασεβωθήκαν και ζωντάνεψαν πάλι από παιδικές φωνές. Παρηγορήθηκαν λίγο αλλά όλο κάτι θυμόντουσαν από την παλιά εποχή και το συζητούσαν...

Μια μέρα εκεί που πότιζε το κηπάκι της η Λένκω ακούει μια φωνή μ' ένα χρώμα και μια προφορά που κόντευε να τα ξεχάσει. «Λένκω, Λένκω» Μπα! Ποια είναι; Αυτή η φωνή, αυτή η προφορά! Γυρίζει να δει, και το ποτιστήρι της έπεσε από τα χέρια. Δεν μπορούσε να μιλήσει...

Η Κλάρα! είπε και έμεινε άναυδη να την κοιτάζει...

Ναι, ήταν η Κλάρα. Αδυνατισμένη πολύ, γερασμένη, μα της χαμογελούσε, ενώ τα δάκρυα έτρεχαν από τα μάτια της ποτάμι... Αυτό ήταν ένα θαύμα! Αγκαλιάστηκαν κι έκλαιγαν για πολλή ώρα, χωρίς να μιλούν. Όσοι απ' τους καινούργιους γειτόνους βρέθηκαν εκεί, δεν μπορούσαν να καταλάβουν τι συνέβαινε... Πού να ήξεραν ποια ήταν αυτή η γυναίκα.

Μόλις συνήλθαν λίγο οι δύο φίλες, μπήκαν μέσα. Μιλούσαν κι έκλαιγαν, και η Κλάρα ανιστορούσε τα ανιστόρητα, ώσπου εξαντλημένες τις βρήκε ο άντρας της Λένκως και τις ανάγκασε να σταματήσουν για να συνέλθουν. Τέλος δεν έχουν τα βάσανα και οι καημοί του Κόσμου...

Ήρθαν σε λίγο και τα κορίτσια. Άλλος θρήνος για την Κλάρα που έβλεπε στο πρόσωπό τους τα δικά της κοριτσάκια που είχαν χαθεί στο στρατόπεδο όπως κι ο άντρας της κι ο γιος της μη αντέχοντας τις κακουχίες...

Μόνο εκείνη είχε σωθεί. Σημαδεμένη στο χέρι με το νούμερο του χαμού...

Ήταν μια φοβερή μέρα πένθους για το σπίτι της Λένκως. Μα και ανακούφισης και χαράς που έστω και μόνο η Κλάρα μπόρεσε να γυρίσει σάα από τη θύελλα που σάρωσε την οδό Πατρόκλου... Το νέο έφθασε σ' όλες τις παλιές γειτονιές. Έρχονταν μία - μία μ' ένα λουλούδι από τον κήπο τους στο χέρι, λες και πήγαιναν να τιμήσουν το ξόδι αγαπημένων προσώπων. Μα και μ' ένα φίλημα για την Κλάρα που έδινε το μήνυμα της ζωής. Να υποδεχτούν την τυχερή που σώθηκε από την Κόλαση.

«Σώθηκα εγώ αλλά πώς να ζήσω από δω και πέρα; Πώς θα μπορέσω να κοιμηθώ χωρίς επιάλτες μετά απ' αυτά που είδαν τα μάτια μου;». Κράτα Κλάρα, πρέπει να ζήσεις!! Προσπάθησαν να της δώσουν θάρρος αλλά καταλάβαιναν το δράμα της...

«Μόλις συνέλθω λίγο και γίνουν τα χαρτιά μου, θα φύγω για την Αμερική. Έχω τα ξαδέλφια μου εκεί. Τσως μπορέσω να ξαναρχίσω να ζω...». Και δεν ήταν και τόσο νέα πια...

***

Μόλις έφυγε ο κόσμος που είχε έρθει να την καλωσορίσει, η Κλάρα σηκώθηκε και πήγε στο σαλόνι. Ξεκρέμασε το κάδρο με την οικογενειακή της φωτογραφία. Τη φίλησε, «Μόνο εγώ έμεινα Μαμά» είπε...

«Σ' ευχαριστώ Λένκω που μου την διέσωσες... Και με σώξεις τώρα...».

Γύρισε το κάδρο από την ανάποδη, ξέσκισε το καραβόπανο που το σκέπαζε και με δύναμη που δεν θα πίστευε κανείς ότι είχαν τα χέρια της ταλαιπωρημένης αυτής γυναίκας, ξεκόλλησε τα χαρτόνια που ήταν μεταξύ της φωτογραφίας και του πανιού. Κάτι έλαμψε κάτω από την δυνατή ηλεκτρική λάμπα. Τώρα το φως δεν κοβότανε νωρίς... Ανάμεσα στα δύο χαρτόνια ήταν προσεκτικά κολλημένες χρυσές λίρες!!

«Εδώ είναι οι οικονομίες μιας ολόκληρης ζωής. Έλεγα ότι θα γυρίζαμε όλοι μαζί, και θα μας χρειάζονταν για ν' αρχίσουμε πάλι τη ζωή μας. Δεν ξέρω πώς να σας ευχαριστήσω που μου τις φυλάξατε. Θα μου χρειαστούν για να φύγω στην Αμερική...».

Αρχισε να τις ξεκολλάει μία - μία. Οι άλλοι εκπληκτοί τις μετρούσαν μαζί της. Χωρίς να το θέλουν. Πενήντα μέτρησαν και σταμάτησαν. Πενήντα! Τι ήταν αυτό; Τόσων καιρό είχαν ένα θησαυρό μέσα στο σπίτι κι αυτοί στερήθηκαν πολλές φορές ως και το ψωμί! Όχι ότι θα έπαιρναν τα ξένα λεφτά! Αυτό ποτέ. Ο φτωχός είναι αξιοπρεπής, αλλά και το χρήμα είναι διαβολικό. Και η Πείνα κακός σύμβουλος...

Καλύτερα που δεν το ήξεραν. Ίσως έμπαιναν στον πειρασμό να ξοδέψουν μερικές για να φάνε. Θα τις δανείζονταν, ας πούμε. Δεν βαριέσαι. Ο Θεός ήθελε να επιζησουν και τους βοήθησε...

Τώρα όλα θα έφτιαχναν. Κι αυτή η έρμηη γυναίκα τις χρειάζονταν αυτές τις λίρες για να κάνει μια νέα αρχή, να σταθεί στα πόδια της. Έκαναν ένα καλό... Ν' αποδείξουν ότι υπάρχει ανθρωπιά κι αθωότητα στον ψεύτικο κι άπονο αυτόν κόσμο!

Κορδώθηκαν, περηφανεύτηκαν, ψήλωσαν για την ευεργεσία που είχαν κάνει έστω και εν αγνοία τους...

Η Κλάρα χάρισε από δύο λίρες - δώρο για το γάμο τους, είπε - στις κορούλες της Λένκως. Έριξε τις υπόλοιπες σ' ένα πουγκί που έβγαλε από την τσάντα της. Μετά προσπάθησε να τυλίξει σε ρολό τη φωτογραφία για να την πάρει μαζί της. Το παλιό κιτρινωμένο χαρτί με τους προγόνους είχε στεγνώσει και ξεραθεί με τον καιρό. Ξέφτισε και τρίφτηκε στα χέρια της αμέσως. Τα πρόσωπα και τα χαμόγελα σβήστηκαν και χάθηκαν, «θα σας μείνει τώρα η κορνίζα. Είναι ασορτί με τον μπουφέ» είπε. Κι έφυγε... Θα έβαζαν εκεί μια δική τους οικογενειακή φωτογραφία. Όταν θα την τραβούσαν. Για να θυμούνται την Κλάρα και το γεγονός...

Μερικοί από τη γειτονιά τους κορόιδεψαν, όταν έμαθαν τι συνέβη. Γέλασαν μαζί τους που δεν ήταν πονηροί να υποπτευθούν ότι κάτι έκρυβε το βαρύ κάδρο και να το ψάξουν...

Άλλοι όμως τους έδωσαν συγχαρητήρια για την άψογη συμπεριφορά τους. Ήταν πραγματικοί φίλοι και σωστοί άνθρωποι, είπαν. Κι η Λένκω καμάρωνε κι είχε να λείει αυτή την ιστορία σ' όλη της τη ζωή...

[Από την ανέκδοτη συλλογή της συγγραφέως «Δύσκολοι Καιροί»].

Βιβλίο

ΓΑΛΑΤΕΙΑΣ ΣΑΡΑΝΤΗ

Το βιβλίο του Γιοχάνες και της Μαρίας

Αθήνα, 1952

Η βιβλιοθήκη του ΚΙΣΕ εμπλουτίστηκε, κατόπιν δωρεάς της συγγραφέως, με το από μακρόν εξαντλημένο μυθι-

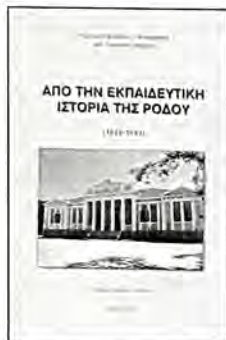
στόρημά της «Το βιβλίο του Γιοχάνες και της Μαρίας». Στο συγκεκριμένο βιβλίο, η ιστορία του οποίου διαδραματίζεται κατά την περίοδο της Κατοχής, ένας από τους πρωταγωνιστές είναι το εβραϊόπουλο, ο Γιοχάνες.

Για το μυθιστόρημα αυτό ο αείμνηστος Π. Χάρης έγραψε (στην εφημερίδα «Ελευθερία», στις 28.8.1952), μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα:

«Δύσκολο το θέμα στο Βιβλίο του Γιοχάνες και της Μαρίας - σελίδες της Κατοχής, χτεσινά, ακαταστάλαχτα γεγονότα - ωστόσο με τέχνη υποταγμένο στους νόμους της λογοτεχνικής πεζογραφίας, που οφείλει να ανασυνθέτει τη ζωή. Κι εδώ ακριβώς έχουμε ακόμη μια ικανότητα της κ. Σαράντη, ίσως τη σημαντικότερη. Ενώ μένει η νέα πεζογράφος μακριά από κάθε εκκλήση και δεν προσπαθεί να εκπλήξει (και να κερδίσει τον αναγνώστη) με ευρήματα, δίνει κοινωνικούς πίνακες και ψυχικές καταστάσεις που είναι καθαρές ανασυνθέσεις, δηλαδή ό,τι βλέπουμε και αισθανόμαστε όλοι

μαζί αλλά και όπως το βλέπει, το αισθάνεται και το πλουτίζει με την πείρα του και με την ευαισθησία του κι από τη δική του σκοπιά ο λογοτέχνης».

Σήμερα πενήντα χρόνια μετά, η κ. Γ. Σαράντη είναι ακαδημαϊκός.

ΣΩΤ. ΚΛΑΔΑΚΗ -
ΜΕΝΕΜΕΝΛΗ -
ΤΙΜ. ΦΕΡΗ

Από την εκπαιδευτική ιστορία της Ρόδου (1889 - 1989)

Σύρος, έκδοση Δήμου Ροδίων, 2002

Στο βιβλίο αυτό παρουσιάζεται, με βάση επίσημα στοιχεία, η ιστορία των σχολείων των καθολικών μοναχών στη Ρόδο, κατά την εκατονταετία 1889 - 1989. Παράλληλα περιέχονται ιστορικά γεγονότα για τη ζωή στη Ρόδο κατά την αντίστοιχη χρονική περίοδο. Εκτός από τα καθολικά γαλλικά σχολεία, η μελέτη περιλαμβάνει εκτενή παρουσίαση των εβραϊκών σχολείων, του ραββινικού κολεγίου και γενικά της εβραϊκής εκπαίδευσης στα Δωδεκάνησα.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΧΡ.
ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗ

Πορεία Γενναίων

Αθήνα, 2002

Ο συγγραφέας που υπηρέτησε ως έφεδρος αξιωματικός στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο 1940 - 1941 καταγράφει

γεγονότα, ιστορικές σελίδες που συνέβησαν στο ανεξάρτητο τάγμα προκαλύψεως Κονίτσης που υπηρετούσε. Πρόκειται για αυθεντικά περιστατικά που αποδεικνύουν τόσο το πνεύμα που επικρατούσε, όσο και τις συγκεκριμένες ενέργειες των υπηρετούντων «γενναίων» στο τάγμα. Ιδιαίτερο τμήμα του βιβλίου αναφέρεται στο θάνατο του συνταγματάρχη Μ. Φριζή, που αποδίδεται με όλη την ιστορική σημασία του.

Μ. ΚΟΚΚΙΝΑΡΗ

Η γη των αγγέλων

Εκδόσεις Νικητομένης

Παιδιάτρος κατ' επάγγελμα αλλά με σπουδές επίσης στη Φιλολογία και τη Θεολογία ο κ. Μ. Κокκινάρης ασχολείται με την πεζογραφία. Έχει εκ-

δώσει αρκετά βιβλία, στα δε έργα του πρωτεύοντα ρόλο παίζει η έρευνα της ανθρωπίνης ψυχής, του μεγάλου αυτού συντελεστή στην πορεία της ζωής του καθενός μας. Στη «Γη των αγγέλων» μεταξύ των πρωταγωνιστών είναι η εβραία Ναταλί, όπως επίσης κι άλλοι

ήρωες του βιβλίου είναι ομόθρησκοι. Ένα βιβλίο δικό μας.

ΡΙΤΣΑΣ ΦΡΑΓΚΟΥ -
ΚΙΚΙΛΙΑ

Άγγελος Σικελιανός - Βαθμίδες Μύησης

Πατάκης, 2002

Η συγγραφέας έχει δημοσιεύσει για το έργο του Άγγελου Σικελιανού πάνω από εξήντα μελέτες και τέσσερα βιβλία. Στο συγκεκριμένο βιβλίο,

μεταξύ άλλων, καταχωρείται η με ιστορική οξύνουα άποψη του μεγάλου ποιητή για τα αντισημιτικά επεισόδια που έγιναν στη Θεσσαλονίκη στο Κάμπελ.

Στο «Ελευθερο Βήμα» (6/7/1931) ο Σικελιανός θεωρεί «οξύμωρον» την κατάσταση εκείνη κατά την οποία ενώ οι χριστιανοί Ανατολής και Δύσης «στηρίζουν μεν τα νώτα των επί της Παλαιάς Διαθήκης αποκλειστικού, άλλωστε, πνευματικού και ιστορικού κτήματος των Εβραίων, προσβλέπουν δε ιδεολογικά προς την εκπλήρωσιν των εντολών της Νέας, χωρίς δι' αυτό να παραλείπουν να συμπληρώνουν εκάστοτε το μεταξύ των δύο διαθηκών χάσμα, οσάκις εδόθη ποτέ εις τούτο ευκαιρία, με εν φανερών μίσος και ένα αμείλικτο διωγμόν κατά του εβραϊκού λαού». Χαρακτηρίζει δε τον αντισημιτισμό ως «οικτρών θρησκευτικών και πολιτικών οργίων», θεωρεί πως οι ιουδαϊκές κοινότητες διαπνέονται από δημοκρατικότητα και ότι ο λαός του Ισραήλ υπήρξε «απείρωσ σεβαστός και μεγάλος». Φυσικά πάλι προτρέπει: «Ουδεμία άλλη λύσις διαφορών, εκτός αυτής της βασικής διανοητικής συνεννοήσεως μεταξύ των οπωσδήποτε ευρισκομένων κατά της ημέρας μας εις ιστορικήν επαφην λαών».

Γ. ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ

Η στατιστική των κεκοιμημένων

Στοιχεία για τον αφανισμό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης

Ανάτυπο από το «Θεσσαλονίκη των Πόλεις» - τ.8/ Ιούνιος 2002

Με επιστημονική τεκμηρίωση, προσοχή και αγάπη ο κ. Γ. Καρατζόγλου παρουσιάζει στοιχεία για την εβραϊκή παρουσία στη Θεσσαλονίκη κατά τη νεώτερη εποχή μέχρι το Ολοκαύτωμα. Συγκινητική είναι η αφιέρωση της μελέτης

σε ομόθητους που δεν υπάρχουν πια.

MAT KOEN

Η τελευταία φορά που τον είδα

Εμπειρία Εκδοτική, 2003

Ο βραβευμένος με το Κρατικό βραβείο канаδικής λογοτεχνίας Ματ Κοέν, επιλέγει να γράψει για την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου, όταν για εκείνον όπως και για τους ήρωές του η απάντηση σε όλα είναι η ζωή.

Στο μυθιστόρημά του «Η τε-

λευταία φορά που τον είδα» διεισδύει υπομονετικά σε μια ήρεμη, δυνατή και σιωπηλά ανταγωνιστική σχέση ανάμεσα σε δύο αδελφούς που κρατούν δύο διαφορετικούς ρόλους.

Όταν στο γοητευτικό και αγαπητό Χάρολντ πέφτει απρο-

δόκητα ο κλήρος μιας ανιάτης ασθένειας, ο εσωστρεφής Άλεκ θα σηκώσει το βάρος της απώλειας. Θα νιώσει τύψεις για όσα ζήτησε μέχρι τώρα πάνω στο μικρό αδελφό του και για όσα συνεχίζει να απολαμβάνει ο ίδιος, ενώ ο Χάρολντ δεν μπορεί πια.

Τις ανθρώπινες μικρότητες θα διαδεχτεί το μεγαλείο της αγάπης. Όμως τίποτα δε γίνεται μαγικά. Με αντίπαλο το χρόνο πλέον, πνιγμένα συναισθήματα βγαίνουν βασανιστικά στην επιφάνεια για να αποκαλύψουν έναν ακλόνητο αδελφικό δεσμό.

Μπορούμε να απορρίψουμε την Παλαιά Διαθήκη;

Συνέχεια από την σελ. 2

οις της ΠΔ, όπως αιμομιξίες, φόνους, ψεύδη κ.λπ.

ΕΙΝΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ ότι στις διηγήσεις της ΠΔ περιλαμβάνονται πολλές τέτοιες αδυναμίες. Η αρνητική αξιολόγηση τους, ωστόσο, δεν είναι καθόλου αυτονόητη, εάν λάβει κανείς υπόψη του το ρεαλιστικό χαρακτήρα της Βίβλου. Μ' αυτό εννοούμε ότι η ΠΔ είναι πέρα για πέρα ένα ρεαλιστικό και αληθινό βιβλίο. Σ' αυτήν, δηλαδή, ο άνθρωπος εμφανίζεται όχι μόνο με τις αρετές του αλλά και τα ελαττώματά του. Εδώ και τα πλέον σκοτεινά πράγματα περιγράφονται με αφοπλιστική ειλικρίνεια.

Αξίζει να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι ένας έγκριτος ερευνητής του αρχέγονου Χριστιανισμού, ο Holzner, παρατηρεί σχετικώς: «Κάποιος εργάτης του Πνεύματος είτε κάποτε είτε ένα από τα χρησιμοποιούμενα βιβλία με βίους είναι θα ήταν εκείνο που θα διηγούνταν όχι τις αρετές των, αλλά τα λάθη των! Και για μια αρκετά μεγάλη χρονική περίοδο το βιβλίο αυτό υπάρχει: η Αγία Γραφή!».

Την ίδια γνώμη έχει για το ζήτημα αυτό και ο μεγάλος Ντοστογιέφσκι. Γράφει: «Θεέ μου, τι βιβλίο και τι διδασχές αυτή η Αγία Γραφή! Τι θάυμα και τι δύναμη δόθηκε μ' αυτή στον άνθρωπο! Λες κι είναι ένα ανάγλυφο του κόσμου και του ανθρώπου και των ανθρώπινων χαρακτήρων. Όλα έχουν κατονομασθεί εκεί και όλα έχουν καθοριστεί για τον αιώνα τον άπαντα. Και πόσα μυστήρια που έχουν λυθεί και αποκαλυφθεί».

Η θέση της Εκκλησίας, άλλωστε, δικαιώνεται και από μία άλλη, πολύ σημαντική άποψη: Από τη μεγάλη συνεισφορά της ΠΔ στον πολιτισμό και ιδιαίτερα στο δυτικό πολιτισμό. Τη συνεισφορά αυτή έχει εξάρει με συνοπτικό αλλά καιρικό τρόπο ένας σπουδαίος πνευματικός άνθρωπος του καιρού μας, ο αείμνηστος Χρ. Μαλεβίτσας, που γράφει: «Ο δυτικός πολιτισμός δεν είναι μόνο δυτικός. Είναι και βιβλικός. Ο λαός της Βίβλου προσέφερε στο δυτικό άνθρωπο τα ηθικά και πνευματικά εδραιώματα, χωρίς τα οποία και σήμερα ακόμη δεν νοείται πολιτισμός. Εξαιρείται ο ελληνικός ανθρωπισμός. Όμως ο βιβλικός ανθρωπισμός είναι υψηλότερος. Ο ελληνικός ανθρωπισμός κατεβάζει τους θεούς στο ύψος του ανθρώπου. Ο βιβλικός ανθρωπισμός ανεβάζει τον άνθρωπο στο ύψος του Θεού. Όλα τα σύγχρονα ανθρωπιστικά κινήματα, τα σοσιαλιστικά ή τα κομμουνιστικά, μπορούν να βοηθούν

χωρίς τον Ελληνισμό, δεν μπορούν όμως να βοηθούν χωρίς την αγωγή και την παιδεία και την πνευματικότητα της Βίβλου».

Εδώ πρέπει να προσθέσουμε ότι όσα είπαμε για την Παλαιά Διαθήκη δεν αναφέρονται τόσο στην «Εβραϊκή Βίβλο» όσο στη μετάφρασή της στην ελληνική γλώσσα, που είναι γνωστή ως μετάφραση των Εβδομήκοντα (Ο'). Η μετάφραση αυτή εκπονήθηκε, όπως είναι γνωστό, στην Αλεξάνδρεια κατά την εποχή των Πτολεμαίων (3ος αιώνας π.Χ.) και για χάρη των Ιουδαίων αλλά και των εθνικών, που ζούσαν στην Αίγυπτο και μιλούσαν την ελληνιστική γλώσσα της εποχής, τη λεγόμενη κοινή.

Η μετάφραση αυτή, λοιπόν, αποτελεί το σπουδαιότερο μεταφραστικό εγχείρημα του αρχαίου κόσμου, έχει μεγάλη σημασία πρωτίτως για την Ορθοδοξία. Διότι η μετάφραση των Ο' υπήρξε η Βίβλος της ενωμένης Εκκλησίας των οκτώ πρώτων αιώνων και παραμένει και σήμερα η Βίβλος της Ορθοδοξίας. Και είναι αυτονόητο, ότι δίχως αυτή δεν είναι δυνατό να κατανοηθεί ούτε η διδασκαλία της ούτε η λειτουργική της ζωή.

ΤΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ ΠΟΥ ΠΡΟΚΥΠΤΕΙ από όσα εκτέθηκαν στο άρθρο αυτό είναι ότι η ΠΔ αποτελεί μέγα θρησκευτικό και πνευματικό κεφάλαιο, τόσο για το Χριστιανισμό όσο και για τον πολιτισμό γενικότερα. Ή, για να χρησιμοποιήσουμε σχετική διατύπωση του Β. Ουγκό, «η Βίβλος είναι το καλύτερο ενεργήμα που έγινε στο ανθρώπινο γένος».

Είναι αυτονόητο ότι ένας τέτοιος πνευματικός θησαυρός σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να απορριφθεί. Πρέπει, αντίθετα, να διαφυλαχθεί ως πολύτιμη πνευματική παρακαταθήκη για ολόκληρη την ανθρωπότητα και πρωτίτως για την Εκκλησία και την Παιδεία.

Σε ό,τι αφορά στην τελευταία όμως πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η επιλογή της ύλης από την ΠΔ που προσφέρεται στους μαθητές, θα μπορούσε να γίνεται με πιο ανστηρά παιδαγωγικά κριτήρια. Θα μπορούσε, για παράδειγμα, το βάρος να μετατοπισθεί από τις διηγήσεις της ΠΔ στον υπέροχο και μοναδικό λόγο των Προφητών.

[Ο Ν. Β. Χρονόπουλος είναι τ. Καθηγητής Πανεπιστημίου. Το άρθρο του είναι από την εφημερίδα «Ορθοδοξία και Ελληνισμός» (24.2.2002)].

“CHRONIKA”

Edition of the Central Board of Jewish Communities in Greece

36, Voulas str., 105 57 Athens, Greece, Tel.: ++30-210-32 44 315, fax: ++30-210-33 13 852

e-mail: hhkis@hellasnet.gr Web site: www.kis.gr

Summary of the contents of issue 184, vol. 26 March – April 2003

✓ Since the early Christian centuries **certain Christian writers question the use of the Old Testament as a religious text**, given that –according to them– the Old Testament describes the history of the Jewish people only. Professor N.V. Chronopoulos evaluates objectively the Old Testament and proves Dostoyevsky’s view, who had quoted “What a miracle, how much power it gave man”.

✓ This issue is dedicated to the **Jewish Community of Ioannina**, which continues functioning until today. It includes: a) an article by Mr. Yiannis Papaioannou **on the historic course of the Community** from the early Christian years until today, b) a chronicle by Mr. G. Siobotis **on the extermination of the Community** on March 25, 1944, by the Nazis, c) a **personal testimony** of the teacher Mr. K. Papageorgiou on everything that happened on the day that the Jews of Ioannina were arrested and d) a research by Mr. R. Frezis **on the statute of the Jewish Home for the aged** of Ioannina, established in 1931 and which stopped functioning after the War.

✓ We publish an essay by **Dr. Rena Molho on the plays written by Manthos Krispis** that were performed in the 1960’s in Athens and afterwards overseas. In

his plays, M. Krispis examines the situation of the Greek society during the Occupation of Greece by the Germans and in the post-War period.

✓ A short story follows by Mrs. P. Spiliopoulou, it is titled “Love Token”, referring to the life and persecution of the **Jews of Thessaloniki**.

✓ The issue closes with book presentations.

Translated by: Rebecca S. Camhi

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ:

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ
ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ:

Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. ΜΩΥΣΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΓΡΑΦΕΙΩΝ:

Βουλής 36 • 105 57 ΑΘΗΝΑ Τηλ. 210 - 32.44.315-8

E-mail: hhkis@hellasnet.gr

Internet site: <http://www.kis.gr>

Τα ενυπόγραφα άρθρα εκφράζουν
τις απόψεις των συγγραφέων τους.

ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Πολιτικά Θέματα ΕΠΕ, Υψηλάντου 25 Αθήνα, τηλ.: 210 - 72 18 421

Διανέμεται δωρεάν

